

ANÀLISI DE L'ESTRATÈGIA DE VALÈNCIA CAP A LA SOBIRANIA ALIMENTÀRIA

Iván Carretero Navarro: icn4@alu.ua.es.

Tutor: Moisés Hidalgo.

Treball de Final de Màster
Màster Interuniversitari en Cooperació al Desenvolupament
Especialitat en Sostenibilitat Ambiental
Universitat d'Alacant

ÍNDEX

1. Introducció
 - 1.1. Justificació
 - 1.2. Context territorial: la ciutat de València
 - 1.3. Organització i àrea temàtica d'actuació
2. Marc conceptual
 - 2.1. Governança
 - 2.1.1. Governança alimentària
 - 2.2. Sobirania alimentària
 - 2.2.1. Agroecologia
 - 2.2.2. Sistemes Alimentaris Territorialitzats
 - 2.2.3. Canals Curts de Comercialització d'Aliments
 - 2.3. Fetitxisme de la mercaderia i consum d'aliments
3. Governança i moviments socioambientals a l'Horta de València
 - 3.1. Antecedents de defensa del territori la comarca de l'Horta
 - 3.2. Governança alimentària a València
4. Intervenció des de CERAI
 - 4.1. Governança: el CALM
 - 4.2. Informe de mesures estratègiques per transitar a la Sobirania Alimentària
5. Anàlisi de la intervenció
 - 5.1. Anàlisi del procés de governança
 - 5.2. Anàlisi de les mesures cap a la Sobirania Alimentària
6. Conclusions
7. Bibliografia

Resum:

El sistema alimentari dominant actual arrossega greus problemes mediambientals, de salut, econòmics i socials. En aquest context, des de CERAI s'ha intervingut en dues línies interrelacionades: engegant un procés de governança i elaborant un seguit de propostes per caminar cap a la Sobirania alimentària. A aquest treball s'ofereix el context geogràfic de València; al marc teòric s'introdueix el concepte de governança i es desenvolupa el de sobirania alimentària i agroecologia i a l'estat de la qüestió es parla dels antecedents de governança i moviments socials ambientals al València. Posteriorment, s'explica la intervenció i s'analitza críticament, centrant-nos en la participació i els possibles impactes i limitacions que pugen tenir les mesures proposades. Es tanca l'escrit concluint que ha estat una intervenció positiva i necessària, tot i els obstacles descrits.

Llistat d'acrònims i sigles

AFOLU- Agriculture, Forestry and Other Land Uses

AMV- Àrea Metropolitana de València

CALM- Consell Alimentari Municipal

CCCA- Canals Curts de Comercialització d'Aliments

CERAI- Centre d'Estudis Rurals i d'Agricultura Internacional

COITAVC- Col·legi Oficial d'Enginyers Tècnics Agrícoles i Graduats de València i Castelló

FAO- Food and Agriculture Organization of the United Nations

FMAT- Fòrum Mundial sobre l'Accés a la Terra

GEH- Gasos d'Efecte Hivernacle

ILP- Iniciativa Legislativa Popular

INE- Instituto Nacional de Estadística

IPCC- Intergovernmental Panel on Climate Change

ODS- Objectius de Desenvolupament Sostenible

OMM- Organització Meteorològica Mundial

OMS- Organització Mundial de la Salut

ONGD- Organització No Governamental per al Desenvolupament

PIB- Producte Interior Brut

SAM- Sistema Alimentari Mundialitzat

SAT- Sistemes Alimentaris Territorialitzats

VSF- Veterinaris Sense Fronteres

ZAL- Zona Activitat Logística

1. INTRODUCCIÓ

Aquestes paraules introdueixen el Treball de Final de Màster que exposa la intervenció portada a terme a València des de l'ONGD CERAI. La meua participació i la present exposició i anàlisi de la intervenció són part de les pràctiques externes del Màster en Cooperació al desenvolupament, en la seua vessant de sostenibilitat ambiental oferida per la Universitat D'Alacant. La present redacció ha considerat, amb les limitacions pròpies de l'autor, algunes observacions del Tribunal avaluador del Treball de Final de Màster després de la seua defensa pública.

1.1. Justificació

Els sistemes alimentaris han estat situats forçadament al centre de l'agenda política, la reflexió acadèmica i els moviments socials. L'alimentació és un fet social multidimensional. Posa en interacció les relacions socials i comprèn una gran diversitat de variables, com ara la identitat cultural i territorial, les dinàmiques econòmiques dels productors, comerciants i consumidors (Muchnik, 2006) o la qualitat de vida i salut de tota la societat. La conscienciació alimentària augmenta dia a dia, tot i que els hàbits de consum no han variat en la mateixa mesura i el consum de productes ecològics encara és minoritari (CIS, 2015).

Els sistemes alimentaris són una altra expressió de la unitat formada per medi ambient i societat. Així es mostra en el canvi climàtic, protagonista de l'Objectiu per al Desenvolupament Sostenible (ODS) número 13. El canvi climàtic està relacionat amb l'augment de la temperatura, l'augment del nivell del mar per fondre's la massa gelada dels pols o una major freqüència dels fenòmens meteorològics extrems¹. Els Gasos d'Efecte Hivernacle (GEH) són, segons l'Organització Meteorològica Mundial (OMM) (2015) els principals causants del canvi climàtic, i d'entre ells especialment el CO₂. L'increment dels GEH vist en els últims anys produeix canvis impredecibles en els sistemes climàtics i afecta als sistemes econòmic i ecològic (OMM, 2017). Segons la mateixa OMM, açò pot ser causat per, entre d'altres, pràctiques agrícoles més intensives, un major ús de la terra i augment de desforestació i l'ús d'energia procedent

¹ Vegeu tota la informació sobre aquest ODS a <http://www.un.org/sustainabledevelopment/es/climate-change-2/>. Disponible a 30/11/17.

de fonts fòssils (2017). L'agricultura, silvicultura i altres usos de la terra (incloent-hi la ramaderia) (AFOLU per les sigles en anglès) són les causants d'un 21% de les emissions de GEH: diòxid de carboni a través dels canvis en els usos del sòl i la desforestació, entre altres motius, i, d'altra banda, metà i òxid nitrós a partir de la fermentació entèrica del bestiar, la producció d'arròs en camps inundats o l'aplicació de nitrogen com a fertilitzant o adob (FAO, 2016). Tot açò qüestiona els sistemes agraris actuals, resultants de la Revolució verda, l'energia dels quals és majoritàriament dependent del petroli (en tècniques i transports de producció) i que utilitzen productes químics nocius per al manteniment dels sòls i la producció.

L'agricultura no sols és una part principal de les causes del canvi climàtic sinó que també en pateix les conseqüències. L'augment de la temperatura o de la variabilitat d'aquesta, els canvis en les precipitacions o la major freqüència en les sequeres, entre altres, afecten directament a la capacitat productiva de l'agricultura (FAO, 2016). El Panel Intergovernamental d'Experts sobre el Canvi Climàtic (IPCC per les sigles en anglès) detecta clarament un major nombre d'impactes negatius que positius del canvi climàtic sobre els cultius i l'agricultura, per exemple una reducció en el rendiment de la dacsa i el blat o l'afectació dels fenòmens climàtics extrems als cultius (2014).

El sistema agroalimentari dominant, de llargues distàncies i grans produccions, es va veure potenciat per la crisi econòmica i financera, la qual va fer dirigir les inversions de capital a països del Sud i augmentar així la capitalització i privatització dels recursos agrícoles (Rosset i Martínez Torres, 2016). A hores d'ara trobem dos models ben diferenciats: el model camperol tradicional lligat al territori i l'agronegoci internacional. El sistema industrial agrícola es basa en grans productors d'insums i impulsa monocultius que no sempre estan relacionats amb l'entorn on es desenvolupen. La producció i el consum no estan vinculats temporalment ni espacialment. La distribució es dona a través de grans empreses comercials i supermercats (Rosset i Martínez Torres, 2016). Tot això plegat conforma el règim corporatiu d'aliments (McMichael, 2005).

Aquest sistema convencional de producció, distribució i consum d'aliments ha mostrat moltes febleses. La globalitat del sistema i la competència consegüent, va fer

que molta gent perdria accés al menjar a causa de l'augment de preus de 2007 i 2008 (Moragues et al., 2013). S'estima que hi ha un total de 815 milions de persones a tot el món que patien fam l'any 2016 (FAO, 2017). Tanmateix, 1.300 milions de tones de menjar, un terç de la producció global, es perd i malbarata, principalment en els primers passos de la cadena de distribució (FAO, 2011a). Per contra, especialment en els països del Nord, trobem malalties per menjar massa o menjar malament. Segons l'OMS (2017), l'obesitat i el sobrepès estan relacionats amb la cardiopatia isquèmica, la diabetis i alguns càncers. A 2016, al món hi havia un 39% d'adults amb sobrepès, un 13% dels quals eren obesos (OMS, 2017). Aquests problemes de pèrdua de menjar, subalimentació i sobrepès demostren que el sistema agroalimentari globalitzat té dèficits greus de distribució d'aliments.

El principal actor en la distribució d'aliments és el supermercat. A l'Estat Espanyol més del 80% dels aliments els comprem a la distribució moderna (hipermercats, supermercats) (Garcia i Rivera, 2007). L'objectiu d'aquestes empreses és aconseguir productes barats sense limitació geogràfica, per traure'ls al mercat a preus baixos que amenacen la sostenibilitat de productors i petits comerços (Montanyès, 2007). Per aconseguir el seu objectiu, la distribució moderna imposa preus mínims per pagar els agricultors i agricultores, fins i tot de vegades per baix dels costos (García, 2007). Pot buscar-los en altres llocs del món on la mà d'obra siga barata, o establir relacions amb els productors que els subordinen a les empreses a canvi de comprar-los la collita: els imposen condicions de cultiu, producte a cultivar, termini, quantitat i característiques d'entrega (Ribeiro, 2007). Afegint l'eliminació de competència dels petits comerços que abans podien comprar la producció al o a l'agricultora, els supermercats mantenen presos i preses als camperols. Es produeix una situació d'oligopsoni, és a dir, l'existència de molts pocs compradors que s'encarreguen de l'oferta (Encinas, 2010). El supermercat, al cap i a la fi, suposa un dels principals obstacles cap a la sobirania alimentària (Montanyès, 2007).

D'altra banda, el sistema agroalimentari globalitzat depèn del combustible fòssil i els nostres aliments arrossegueu una petjada ecològica molt important. El sistema alimentari dels Estats Units, per exemple, consumeix deu vegades més energia de la que produeix en energia alimentària (Moragues et al., 2013). Si comentàvem abans que el sector agroalimentari causava un 21% dels GEH, comptant tot el sistema alimentari (maquinària per producció, producció d'insums sintètics, transport i transformació

d'aliments, etc.) s'estima que emet un terç del total d'emissions de gasos efecte hivernacle (FAO, 2016).

Amb el que hem vist es demostra la necessitat de modificar radicalment l'organització i producció d'aliments dominant en l'actualitat. El sistema agroalimentari globalitzat i capitalista està generant fam, malalties alimentàries, desigualtats socials i econòmiques, pèrdua de cultura i acceleració i agreujament del canvi climàtic. La capacitat i tradició agrícola de València justifiquen que la intervenció des de CERAI siga en aquest context geogràfic. L'objectiu general del treball que segueix és exposar les activitats realitzades des de CERAI durant el període de treball en pràctiques i analitzar-les críticament. Així, hi trobarem un marc teòric que exposarà els punts de vista de què partim, acompanyat de l'estat de la qüestió sobre la governança actual i la sobirania alimentària a València. Després s'exposarà la intervenció en CERAI i s'analitzarà críticament aquesta a la llum del marc teòric i estat de la qüestió.

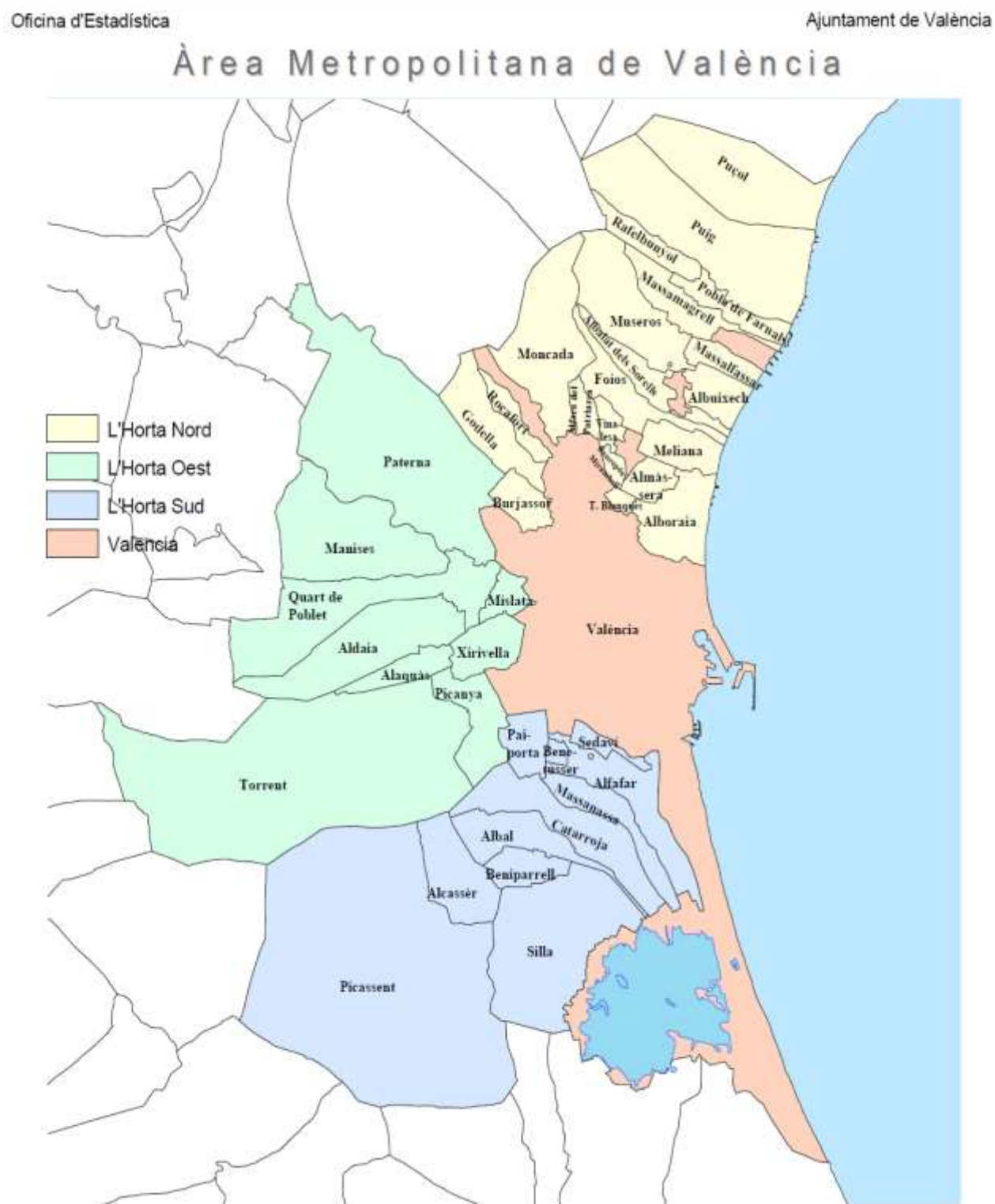
1.2. Context territorial

La ciutat de València és la capital del País Valencià, pertanyent a l'Estat Espanyol. És una ciutat costanera, a la vora oest de la mar Mediterrània, amb 791.632 habitants². Està envoltada pel nord, oest i sud per les comarques Horta Nord, Horta Oest i Horta Sud, respectivament. Aquestes tres comarques més la comarca de la ciutat de València conformen l'Àrea Metropolitana de València (AMV), d'1.547.559 habitants³. L'AMV és l'àrea a tenir en compte per a la intervenció sobre l'àmbit rural i urbà alhora (en el Mapa 1 podem veure la distribució de municipis de l'AMV), si volem conèixer i impulsar els sistemes alimentaris locals.

² Dada vàlida a 1/1/2016 segons el Recull estadístic de la ciutat de València. 2016. Disponible el 6/11/2017 a <http://www.valencia.es/ayuntamiento/catalogo.nsf/vDocumentosTituloAux/Estadistica%20Por%20territorio?opendocument&lang=2&nivel=3&bdOrigen=ayuntamiento/estadistica.nsf&idApoyo=58FB3C7A3D56E414C1257DD40057EB6C>.

³ Padró d'habitants. Municipis de l'àrea metropolitana de València. *Oficina d'Estadística de l'Ajuntament de València*. Consultat el 06/11/17 a <http://www.valencia.es/ayuntamiento/estadistica.nsf/vDocumentosTitulo/%C3%81rea%20Metropolitana%20-%20Poblaci%C3%B3n?opendocument&lang=2&bdOrigen=ayuntamiento/estadistica.nsf&lang=2&nivel=5>.

Mapa 1. Àrea Metropolitana de València.

Font: Oficina d'Estadística de l'Ajuntament de València.

La tradició, la capacitat productiva i l'estil de vida de l'Àrea Metropolitana (coneguda també com l'Horta de València) estan molt lligats al món agrari. Si considerem les tres comarques que rodegen València (sense la ciutat de València), 55,97% de les terres són cultius, el 3,75% terreny forestal, l'1'17% pastius i prats i l'altre 39,12% són altres superfícies⁴. Llavors es fa evident el caràcter rural de l'Horta de València i el potencial de desenvolupament rural que té.

Per al començament de 2016 es registraren 144.079 desocupats i desocupades a tota l'AMV, i a de novembre de 2017 (última dada publicada) la xifra és de 120.269 persones⁵. Per a l'any 2016, les taxes de risc de pobresa en l'AMV eren 14,8% (Horta Nord), 16% (Horta Oest), 20,9% (València) i 16,5% (Horta Sud)⁷.

Quant al pes de l'agricultura en el PIB del País Valencià, s'ha mantingut vora el 2% des de 2012 fins 2016, segons l' *Instituto Nacional de Estadística* (INE)⁸. El Banc Mundial ens ofereix una perspectiva temporal més àmplia i mostra una caiguda del pes de l'agricultura en el PIB de tot l'Estat Espanyol de l'1,63% des del 1995⁹. Aquestes dades ens indiquen que l'economia rural ha quedat molt reduïda en les últimes dècades, afectant la capacitat de producció d'aliments en el propi territori.

Tenint en compte la desigualtat social, les taxes de risc de pobresa i la pèrdua general de la importància del medi rural, sumat als problemes mediambientals i socials del sistema agroalimentari capitalista actual, és òbvia la necessitat d'intervenir a l'Horta de València per promoure l'activitat sostenible econòmicament i mediambientalment.

1.3. Organització i àrea temàtica de l'activitat

⁴ Conselleria d'Agricultura, Medi Ambient, Canvi Climàtic i Desenvolupament Rural (2016).

⁵ Elaboració pròpia a partir de dades del SERVEF. Disponible el 06/11/2017 a http://www.servef.gva.es/va/estadisticassisept.html/-/documentos/IWOHQjMX1MbI/folder/162564967?p_auth=bD8zVSyU.

⁶ Ja hem donat la xifra de població total de l'AMV a gener de 2016. Tot i això, com que no coneixem la població activa de l'AMV, no podem calcular-ne la taxa d'atur.

⁷ Conselleria d'Economia Sostenible, Sectors Productius, Comerç i Treball (2016).

⁸ *Contabilidad Regional de España*. INE.

⁹ Disponible el 07/11/17 a

<https://datos.bancomundial.org/indicador/NV.AGR.TOTL.ZS?end=2016&locations=ES&start=1995&view=chart>.

Les tasques analitzades en aquestes pàgines s'han portat a terme des del Centre d'Estudis Rurals i d'Agricultura Internacional (CERAI), una Organització No Governamental per al Desenvolupament (ONGD) rural que treballa per tot arreu del món. A l'Estat Espanyol, CERAI té presència al País Valencià, Aragó, Catalunya, Galícia, Andalusia, Euskadi, Balears, Canàries, Madrid i Castella la Manxa, des d'on treballa per la Sobirania Alimentària i l'Agroecologia¹⁰.

CERAI està enfocada al desenvolupament rural sorgit de les capacitats i habilitats de les pròpies comunitats camperoles com a motor de canvi cap a la producció local alimentària, sustentable i ecològica, tot preservant la identitat cultural. Els valors i mitjans per a aconseguir açò són la conscienciació i sensibilització, l'equitat de gènere, l'agroecologia i la sobirania alimentària.

Alguns dels seus projectes desenvolupats a les seues de València són l'elaboració d'una estratègia alimentària per a l'Ajuntament de València, la investigació i sistematització de sistemes alimentaris territorialitzats, la transició dels menjadors escolars convencionals a menjadors ecològics o la integració i capacitació de dones africanes en la societat agrària valenciana. A això s'han d'afegir projectes de cooperació internacional en països llatinoamericans (Cuba o El Salvador, entre altres), africans (Mauritània o Marroc, entre altres) i alguns europeus.

Dins d'aquesta organització, la tasca que he realitzat durant les pràctiques ha estat relacionada amb la promoció general de la Sobirania Alimentària a València. Més concretament, el projecte en què he participat tenia l'objectiu de coordinar els actors implicats en les polítiques públiques relacionades amb l'alimentació, així com proposar mesures estratègiques a l'Ajuntament de València per millorar la Sobirania Alimentària de la ciutat. Les principals mesures proposades han anat encaminades a impulsar els Canals Curts de Comercialització com a motor de l'economia local. Llavors, el marc conceptual elegit per a l'anàlisi és d'una banda la governança, i d'altra la sobirania alimentària.

¹⁰Vegeu el lloc web de CERAI a <https://cerai.org/organizacion/>.

2. MARC CONCEPTUAL

A aquest apartat s'expliquen els conceptes i punts de partida que serviran per comprendre millor la intervenció i per guiar l'anàlisi crítica. Primer s'explica la governança des d'un punt de vista teòric per contextualitzar aquesta forma de govern estesa en l'actualitat, també en la ciutat de València, tot donant algunes notes sobre la governança alimentària. Després s'explica la sobirania alimentària com a objectiu general a aconseguir amb la nostra intervenció, recolzant-nos en l'agroecologia, els sistemes alimentaris territorialitzats i els canals curts de comercialització d'aliments com a punts d'articulació de la sobirania alimentària.

2.1. Governança

La governança és un concepte tan present com ambigu que fa referència a les noves formes d'articular la societat civil amb el mercat i l'estat per dissenyar o coordinar polítiques públiques o altres competències públiques. Una definició bàsica podria ser la següent (Jessop, 2003:101):

The reflexive self-organization of independent actors involved in complex relations of reciprocal interdependence, with such self-organization being based on continuing dialogue and resource-sharing to develop mutually beneficial joint projects and to manage the contradictions and dilemmas inevitably involved in such situations.

Fins i tot a aquesta definició mínima i ben oberta es pot diferenciar de la mà invisible del mercat com a autoregulació i apel·la a l'organització conscient i coordinada dels actors. No obstant, l'ambigüitat del concepte ha permès que siga defensat des de posicions progressistes que busquen major participació social però també des de posicions neoliberals que advoquen per una gestió dels recursos i el conflicte des dels actors privats.

Leubolt (2007) destaca dues dimensions principals de la governança: 1) una forma de governar més integradora dels actors polítics que governa amb tècniques més

eficients i 2) un intent d'integració de diferents escales espacials a més de l'estat. Quan es parla de governança se sol fer per contraposar-la al govern tradicional. El context en què Joan Subirats (2010) planteja l'aparició de la governança és una doble crisi de les institucions polítiques, atenent a la seua legitimitat i a la seua capacitat per respondre a les noves demandes socials. L'autor situa els factors de fracàs de les institucions en la revolució tecnològica, la globalització i el canvi productiu, social i familiar dels últims anys.

Davant els canvis, la governança proposa “una nova forma de regulació del conflicte, caracteritzat per la interacció i la cooperació de múltiples actors articulats en xarxa per al desenvolupament de projectes col·lectius” (Subirats, 2010: 25). Implica la integració de la complexitat, un sistema de govern participatiu i l'adaptació a noves funcions i instruments de govern. Segons Romero i Farinós (2011), la governança territorial i urbana té quatre components: vertical o multinivell, horitzontal (relacions entre polítiques públiques sectorials, entre territoris i entre actors), participació i desenvolupament econòmic.

Tot i ser un terme omnipresent en les institucions de govern, a més d'ambigu i diversament interpretat, no està exempt de crítiques o dubtes. S'ha de reflexionar sobre la pèrdua implícita de legitimitat de les institucions representatives que suposa la governança quan potencia el govern en xarxa. En aquest sentit, la incorporació d'actors privats resta transparència i responsabilitats a les institucions democràtiques: com es prenen les decisions i qui ha de donar les explicacions i justificacions als ciutadans? La participació d'actors privats introdueixen interessos diferents, i el govern en xarxa no sempre es pot mantenir horitzontal i acaba reproduint les desigualtats (Subirats, 2010).

Swyngedouw (2011) posa de relleu que la governança pot millorar el debat col·lectiu i la democràcia, però està sotmesa a contradiccions. Així, les decisions sobre els recursos estan condicionades pels poders econòmics i polítics que tenen més pes en el mercat i en l'esfera política, coincidint amb la visió imperant neoliberal que dona més poder a agents privats i de la societat civil. A més a més, aquest “híbrid” entre govern (estat) i governança (actors privats) atorga legitimitat a l'estat mitjançant iniciatives d'economia social, moviments socials, ONGD, etc. Aquestes entitats transformadores veuen el seu poder i objectius limitats per l'estat, que és qui al final té el poder de decisió i marca els àmbits d'actuació. Swyngedouw planteja altres dubtes sobre una

possible deriva tecnocràtica o la difusa transparència de les associacions de govern amb actors no formalment legitimats. Finalment, s'assenyala la inclusió de més actors socials, especialment aquells que accepten les normes de l'elit neoliberal, i l'exclusió o no inclusió dels actors amb menys poder i dels tradicionalment exclosos. En aquest sentit, la governança pot servir per transferir competències de l'estat als actors privats i per gestionar les tensions capitalistes en un marc neoliberal (Jessop, 2002).

Val comptar amb una apreciació sobre la participació ciutadana que reflexiona sobre la capacitat de les comunitats de participar i defensar els seus interessos en la participació formal. No pot haver-hi participació si no resten cobertes necessitats materials i desenvolupades identitats socials i polítiques crítiques (Eizaguirre, Pradel, Terrones, Martínez-Celorrío i García, 2012). De la mateixa manera, l'èmfasi en el consens dificulta que les comunitats mostren la seua identitat política clarament. En addició, alguns autors apunten que alguns processos considerats participatius han facilitat un canvi de les negociacions col·lectives entre classes cap a formes fragmentades de negociació (Eizaguirre, Pradel, Terrones, Martínez-Celorrío i García, 2012).

2.1.1. Governança alimentària

En les últimes dècades l'alimentació ha guanyat centralitat en les polítiques públiques urbanes, a causa d'una major preocupació ciutadana i institucional sobre salut (obesitat, diabetis), medi ambient (canvi climàtic) o àmbit socioeconòmic (supervivència dels agricultors). La multifuncionalitat dels sistemes alimentaris té aquest potencial polític aglutinador de diferents corrents de pensament i moviments socials que l'han fet entrar en l'agenda de polítiques públiques (Morgan, 2015).

El model de governança bàsic mostra un triangle de relacions entre estat, mercat i societat civil. Fins ara, les polítiques alimentàries han parat molta més atenció als dos primers, cosa que reflecteix el tractament de mercaderia que ha rebut el menjar. El model de governança emergent actual (Renting i Wiskerke, 2010) està incentivant la integració entre diferents esferes i actors (Moragues et al., 2013) i comptant amb iniciatives des de baix. Les polítiques ja no són dirigides majoritàriament des de la Unió Europea i les agències estatals, sinó que les administracions locals estan fent-se un lloc

important. Les noves preocupacions més profundes sobre el sistema alimentari desenvolupa tres eixos socials (Renting i Wiskerke, 2010): canals curts d'alimentació (eix mercat-societat civil), revalorització de la compra pública (eix mercat-estat) i estratègies alimentàries urbanes (eix estat- societat civil).

Les iniciatives i planificacions locals han tingut molta incidència en l'àmbit local. Però, malgrat els nous valors de governança i la renovada força política de l'alimentació i atenció institucional sobre sistemes alimentaris, els esforços estan resultant parcials i simbòlics. Cal un moviment i xarxa entre localitats per combatre el poder del sistema actual (Morgan, 2015). Quant a la integració horitzontal, allò ideal és la integració d'actors de la societat civil, les empreses, els prenedors de decisions i, amb molta importància per conduir el canvi en el sector públic, els polítics (Moragues et al., 2013). És necessari proveir d'un espai de trobada i creació i enfortiment de xarxes. Cadascuna de les ciutats produirà diferents xarxes amb diferents actors per culminar en el que podem dir "Consell de Polítiques Alimentàries", un espai d'agents que volen canviar el sistema alimentari de la ciutat. Poden tenir vocació d'assessorament, execució o disseny i avaluació de polítiques (Moragues et al., 2013).

2. 2. Sobirania Alimentària

A escala internacional, estem vivint allò que es diu globalització. La globalització, al marge del discurs liberal que la relaciona amb el progrés i la igualtat, és un procés imperialista d'expansió mundial del capital financer i del mercat de productes del treball social, no així del mercat de treball (Amin, 2001). És a dir, hi ha una circulació de capital i productes de consum a nivell internacional, però els i les treballadores encara estan localitzades a entorns de menor escala i les fronteres continuen controlades i tancades per a molts d'ells. Aquesta deslocalització i circulació internacional de capital afecta necessàriament la Sobirania Alimentària, la qual, precisament, té un caràcter contestatari davant d'aquesta situació. El capitalisme ha convertit els aliments en mercaderia, i dins els sistemes alimentaris globalitzats el consum s'ha anat distanciant progressivament de l'elaboració i producció agrícola i de l'entorn de proximitat (Delgado Cabeza, 2012).

Els sistemes agroalimentaris convencionals i hegemònics en l'actualitat, basats en l'agricultura industrial i transgènica, arrossegueu una sèrie de problemes estructurals que s'han vist causats o reforçats per la globalització neoliberal. Tenim per exemples les quasi mil milions de persones que pateixen fam al món malgrat haver-hi aliments per alimentar tota la població mundial, tots els problemes derivats dels monocultius (necessitat de pesticides, pèrdua de biodiversitat i cultura local, etc.), l'ús de transgènics o el desaprofitaments d'aliments (Altieri i Nicholls, 2012).

Així, en la Cimera Mundial sobre Alimentació de la FAO de 1996 a Roma es defineix la Seguretat alimentària com el permanent *“acceso físico y económico a suficientes alimentos inocuos y nutritivos para satisfacer sus necesidades alimenticias y sus preferencias en cuanto a los alimentos a fin de llevar una vida activa y sana”* (FAO, 1996). Es poden diferenciar quatre dimensions que treballa la seguretat alimentària (FAO, 2011b): la disponibilitat física dels aliments, l'accés econòmic i físic als aliments, la utilització dels aliments (forma en què el cos aprofita els nutrients) i l'estabilitat en el temps de les tres dimensions anteriors. La seguretat alimentària, com veiem, és un concepte institucionalitzat que intenta intervenir en la disponibilitat i accés als aliments i compta amb les interrelacions entre malnutrició, fam i pobresa per guiar la intervenció.

Front a l'enfocament institucional i tenint en compte aquests problemes, naix el concepte de Sobirania alimentària. És introduït per l'organització camperola internacional *Via Campesina* l'any 1996 amb motiu de la Cimera Mundial de l'alimentació de FAO. Naix per posar de relleu les limitacions de la seguretat alimentària i ampliar el concepte a dimensions socials, ambientals i polítiques relacionades amb l'alimentació. L'enfocament de la sobirania alimentària es consolida amb la signatura a Sélingué (Mali) l'any 2007 de la Declaració de Nyéléni, on es definí com

El derecho de los pueblos a alimentos nutritivos y culturalmente adecuados, accesibles, producidos de forma sostenible y ecológica, y su derecho a decidir su propio sistema alimentario y productivo. Esto pone a aquellos que producen, distribuyen y consumen alimentos en el corazón de los sistemas y políticas alimentarias, por encima de las exigencias de los mercados y de las empresas. Defiende los intereses de, e incluye a, las futuras generaciones. Nos

*ofrece una estrategia para resistir y dismantelar el comercio libre y corporativo y el régimen alimentario actual, y para encauzar los sistemas alimentarios, agrícolas, pastoriles y de pesca para que pasen a estar gestionados por los productores y productoras locales*¹¹.

Aquesta declaració la signaren més de 500 representants de col·lectius socials, polítics i ecologistes, així com productors i productores i tot tipus de persones relacionades amb el món rural i els pobles sense terra.

La sobirania alimentària proposa un model alternatiu a l'actual model dominant agroindustrial. Rebutja que els mercats internacionals siguin els responsables de distribuir l'accés als aliments i els aliments mateixos, i, en canvi, promou els mercats locals pels beneficis per a productors i consumidors. Els mercats internacionals generen inseguretats per estar sotmesos a cicles econòmics internacionals i a regles alienes a la comunitat local, a més de fixar preus baixos per als productors i alts per als consumidors pel transport de llarga distància (Rosset, 2003). L'aposta de la sobirania alimentària és pels mercats i circuits econòmics locals que creen ocupació i milloren la vida de la comunitat. Per una altra part, el model d'agroexportació converteix les terres dels camperols en monocultius que requereixen llavors transgèniques i una gran quantitat d'insums químics. Açò afecta la biodiversitat i la qualitat ambiental de la terra i tota la comunitat.

Es poden entendre ja les diferències entre la potencialitat de la sobirania alimentària i la potencialitat de la seguretat alimentària. Primer, la seguretat alimentària incideix a que tothom tinga garantit un aliment, no d'on prové ni com es produeix. La sobirania alimentària reflexiona sobre tot el procés d'alimentació i mira d'augmentar les capacitats de la societat per decidir-ho tot sobre la seua alimentació. És així que la sobirania alimentària, en tant que sobirania, qüestiona el model imperant i les seues relacions de poder, i busca que els i les productors locals organitzades en comunitat tinguin autonomia total per produir i vendre el seu producte, així com accés i control sobre els recursos (terra, aigua, etc.) (Via Campesina, 2010). Llavors és un concepte molt més transformador que planteja que el problema de la fam és una qüestió de

¹¹ Per llegir la definició sencera, vegeu <https://nyeleni.org/spip.php?article291>. Disponible a 29/12/17.

distribució i no de manca de producció (Rosset, 2003) i polititza els problemes agraris i alimentaris. Al cap i a la fi, la sobirania alimentària té un caràcter alimentari i agrari, però també profundament cultural i oposat a l'acumulació capitalista (Santos, 2008), tot servint com a resposta a la globalització alimentària i a la pèrdua de capacitats i autonomia (Sevilla Guzmán, 2006).

2.2.1. Agroecologia

L'Agroecologia és una ciència aplicada que proveeix els principis ecològics per dissenyar i manejar agroecosistemes de forma socialment equitativa, econòmicament viable i culturalment adequada (Altieri, 2002). El seu coneixement conjuga diferents disciplines per comprendre tot tipus de processos agraris, com ara “*comprender el funcionamiento de los ciclos minerales, las transformaciones de energía, los procesos biológicos y las relaciones socioeconómicas como un todo*” (Sevilla Guzmán, 2006: 13). L'agroecologia assumeix la premissa que els agroecosistemes es regulen més eficientment a partir de potenciar els processos biològics i les sinergies entre tots els components del propi ecosistema i de reduir els insums externs, amb l'objectiu de reduir o eliminar els impactes negatius socials i ambientals de l'agricultura (Altieri, 2002). Tot i tenir base científica, es diferencia de l'agricultura industrial i transgènica per incloure coneixements tradicionals i populars, integrant la “pràctica camperola” local i indígena que s'ha mostrat sustentable (Sevilla Guzmán, 2006), emfatitzant el caràcter cultural i social de la gestió agrícola. És per això que podem dir que, si bé l'agricultura industrial té la base en el capital intensiu, l'agroecologia té la seua en el coneixement intensiu al voltant de la gestió de l'agroecosistema (Holt-Giménez i Altieri, 2013) com a proposta de desenvolupament local participatiu (Sevilla Guzmán 2012). En tant que és una ciència aplicada, es poden exposar principis agroecològics per al disseny de sistemes agrícoles (Altieri i Nicholls, 2012: 70):

- Augmentar el reciclatge de biomassa, optimitzar la descomposició de matèria orgànica i el cicle de nutrients.
- Proveir les condicions de sòl més favorables per al creixement vegetal, a partir de maneig orgànic.
- Enfortir el sistema immunològic dels sistemes agrícoles millorant la biodiversitat funcional.

- Minimitzar pèrdues d'energia, aigua, nutrients i recursos genètics millorant la conservació i regeneració de sòls i recursos hídrics.
- Diversificar les espècies i recursos genètics en l'agroecosistema en el temps i en l'espai.
- Augmentar interaccions biològiques i sinergies entre components biodiversos.

Més concretament, Sevilla Guzmán (2012) caracteritza les tres dimensions de l'agroecologia: tecnicoproductiva, socioeconòmica i política. La primera dimensió, ecològica, tecnicoproductiva, sorgeix de l'intent de replicar el funcionament intern de la natura de forma artificial en els agrosistemes, que es consideren resultat de la coevolució entre humans i naturalesa. Aquesta consideració implica una influència mútua i un caràcter de constructe social i cultural de l'agricultura. L'agroecologia intenta aproximar-se al màxim a l'autoregulació de l'ecosistema, minimitzant l'energia i els insums d'origen humà. Algunes orientacions per a convertir en agroecològics els sistemes convencionals són (Sevilla Guzmán, 2012:39): reduir l'ús d'energia i recursos; desplaçament del maneig de fluxos de nutrients al maneig de reciclatge de nutrients, amb atenció als processos naturals com la fixació biològica del nitrogen; eliminar ús d'insums d'origen humà potencialment danyosos per al medi ambient o la salut, com els pesticides externs; manejar plagues o malalties des d'una visió ecosistèmica; restablir les relacions biològiques de l'agroecosistema; fomentar la producció local d'aliments adequats ambientalment i culturalment; emfatitzar la conservació de sòl, aigua, energia i recursos biològics; reduir despeses econòmiques i incorporar la idea de sostenibilitat a llarg termini.

La dimensió cultural i socioeconòmica de l'agroecologia fa referència a l'objectiu d'aconseguir una distribució equitativa de recursos i poder adequats al context cultural en què s'aplica. Alguns dels elements bàsics que componen aquesta dimensió són la noció d'equitat en les relacions, la noció de qualitat de vida, el grau de satisfacció amb la situació present, l'eficiència per a la reproducció social i l'estabilitat cultural de la comunitat i el seu entorn (Sevilla Guzmán, 2012: 40). Això posa en el centre d'atenció el sistema agroalimentari mateix, el qual condicionarà l'agroecosistema. Els processos col·lectius necessaris per a la transició a l'agroecologia contemplan la potenciació dels canals curts de comercialització i l'autogestió i control dels recursos.

La tercera dimensió, la política, és la necessitat d'articular els diferents projectes dins d'un projecte polític l'objectiu del qual siga reduir les desigualtats. Les propostes agroecològiques miren d'intervenir en la distribució de poder per assolir una democràcia radical que incloga les tradicions i cultures minoritzades i generalment ignorades. L'agroecologia, doncs, ha de comptar amb els moviments socials i polítics i establir una estratègia d'incidència política que transforme el sistema. En la seua cerca de l'equitat, ha de sobrepassar l'àmbit de la producció i introduir-se en la circulació, enfrontant els impactes negatius propis del valor de canvi (Sevilla Guzmán, 2006).

Ni l'aposta decidida de l'agroecologia pels recursos biològics i el saber tradicional propis de l'ecosistema ni la seua base científica i enfocament integral aconseguixen una total homogeneïtat en les propostes i interpretacions d'aquesta. Dins dels moviments globals alimentaris, Holt-Giménez i Altieri (2013) assenyalen i expliquen dues visions que poden afectar i adoptar en major o menor mesura l'agroecologia: progressistes i radicals. La tendència progressista poden plantejar alternatives pràctiques a aliments de l'agroindústria, com ara l'agricultura orgànica i ecològica. La tendència radical també planteja alternatives pràctiques, però centrades en canvis estructurals dels mercats, la propietat o la distribució de recursos, és a dir, una proposta més política des de la sobirania alimentària (Holt-Giménez i Altieri, 2013). En aquesta línia més radical, Sevilla Guzmán (2012) remarca que l'agroecologia no es limita a una substitució d'insums i una intervenció o regulació ecològica, sinó que requereix un disseny integral (ecològic, social, cultural i polític) de l'agroecosistema. Holt-Giménez i Altieri (2013) critiquen la vessant progressista per la cooptació política i financera existent a l'hora de transformar realment els sistemes alimentaris.

És evident el fàcil encaix que tenen l'agroecologia i la sobirania alimentària, atès que la primera és la base productiva i científica de la segona (Altieri i Nicholls, 2012) i en suposa una forma de materialització, i que la segona és una visió més àmplia per organitzar, gestionar i aportar els recursos necessaris per a la primera (Altieri, 2009). Les dues propostes, doncs, es veuen irremeiablement lligades i necessiten establir aliances estratègiques teòriques i pràctiques per prosperar alhora (Holt-Giménez i Altieri, 2013).

2.2.2. Sistemes Alimentaris Territorialitzats

El sistema alimentari dominant en l'actualitat és el model de Sistema Alimentari Mundialitzat (SAM), afavorit per la liberalització dels productes agraris i alimentaris (Parent, 2016). El SAM està caracteritzat per les distàncies llargues entre les diferents etapes de producció, transformació i consum. Malgrat la seua hegemonia, els SAM no ocupen tot l'espai i conviuen amb Sistemes Alimentaris Territorialitzats (SAT). De fet, com afirma Rouillé (2016: 8), *“hoy, todos los sistemas alimentarios incluyen un componente mundializado, que va creciendo y un componente territorializado, que trata de resistirse”*. En conseqüència, ens trobem davant d'una *“hybrid food geography”* (Renting i Wiskerke, 2010: 1903) que integra la combinació d'elements fruit d'una transició incompleta. La mundialització pot ser favorable per augmentar en certa mesura la seguretat alimentària, facilitant l'accés a alguns productes amb major innocuïtat (Parent, 2016) o baixant el preu dels consumidors (Rouillé, 2016). Però també és font d'empobriment de sòls, reducció de diversitat agrícola i alimentària i dificultats econòmiques per a petits productors (Rouillé, 2016; Parent, 2016). Per contra, els SAT comporten distàncies curtes en la cadena alimentària i es recolzen en circuits alternatius de comercialització, amb multitud d'impactes positius.

Per tant, un objectiu per a encaminar-nos a la sobirania alimentària és potenciar els components territorialitzats dels sistemes alimentaris. Un Sistema Alimentari Territorialitzat (SAT) és *“un conjunto de ramas agroalimentarias conformes a criterios de desarrollo sostenible, localizadas en un espacio geográfico de dimensión regional y coordinadas para una gobernanza territorial”* (Rastoin, 2016: 13). Sorgeixen, doncs, relacionant els conceptes de territori i de cadena agroalimentària, i integrant la responsabilitat social i el desenvolupament sostenible. Constitueixen una xarxa local d'empreses agrícoles, agroalimentàries i de serveis en un àmbit de consum pròxim. Rastoin (2016) resumeix cinc dimensions que inscriuen els objectius dels SAT: social (millora de la qualitat dels aliments), geogràfica (elaborar productes mitjançant branques de proximitat), empresarial (prioritzar l'agricultura familiar i petites empreses i gestionar la distribució organitzant la governança territorial), tecnològica (inventar

nous models de producció sostenibles i saludables) i ètica (reduir pèrdues i malbaratament d'aliments).

Així, els SAT enfronten la deslocalització i, com que segueixen principis ecològics i s'ancoren al territori, poden afegir valor al seu producte que no siga exclusivament basat en el preu (Rastoin, 2016). Es pren la producció alimentària com a creació de valors econòmics en el mercat però també de valors socials, ambientals i culturals invisibles en el mercat i, per tant, sense remuneració per al productor (Rouillé, 2016). Els SAT combaten les externalitats negatives dels sistemes globalitzats en el plànol ambiental (com ara la petjada ecològica), socials (com la deslocalització del treball) o cultural (com la desaparició dels coneixements locals) (Parent, 2016; Rouillé, 2016).

2.2.3. Canals Curts de Comercialització d'Aliments

Els Canals Curts de Comercialització d'Aliments (CCCA) fan referència a la cadena de distribució d'aliments, al recorregut d'aquests des que ixen de les mans dels i les productores fins que arriben al plat del consumidor final. Des d'un punt de vista de l'economia d'empresa, els CCCA són aquells que uneixen productors i consumidors amb un màxim d'un intermediari. Però aquesta visió estricta no compta amb que pot haver-hi sols un intermediari i no incrementar automàticament els ingressos del productor ni baixar els preus que paga el consumidor (Sevilla Guzmán, 2012). Quan parlem de CCCA eixamplem la visió física i ens referim també a que productor i consumidor tinguen un gran poder de decisió sobre quant, què i com es produeix i consumeix i sobre la definició del seu valor, normalment lligats a un territori comú (López García, 2011). Renting, Mardsen i Banks (2003) defineixen els CCCA posant de relleu les interrelacions entre els actors directament implicats en la producció, transformació, distribució i consum de productes d'alimentació. Més detalladament, Mardsen, Banks i Bristow (2000) en concreten la capacitat de resocialitzar el menjar, assegurant així que aquest arriba "arrelat" amb més importància de la proximitat social i cultural que física. Per últim, Sevilla Guzmán (2012) critica l'amplitud d'aquest enfocament perquè no especifica la vessant política dels CCCA ni la necessitat de qüestionar les relacions de poder del sistema alimentari per afavorir els productors

locals i consumidors. Tenint en compte les discussions teòriques, sembla haver-hi consens en que dins dels CCCA podem incloure principalment cooperatives amb tenda, venda a través d'internet, tendes de proximitat, mercats de venda directa, fires, venda en finca o grups de consum.

Aquesta organització de la producció, distribució i consum d'aliments té uns impactes positius de diferents tipus. Algunes investigacions estan assenyalant-ne de socials, econòmics, culturals i ambientals. En l'àmbit social, els productors agroecològics es mostren satisfets i satisfetes per poder conèixer i veure a qui estan alimentant amb la seua producció (López García, 2011), a més d'obtenir una retroalimentació i comunicació directa amb els consumidors. Els sistemes alimentaris territorialitzats s'han mostrat també positius en la creació i enfortiment dels vincles socials; algunes experiències a Costa Rica han servit per recolzar la integració de persones en tot tipus de dificultats (León Guzmán, 2016). La mateixa autora (León Guzmán, 2016) ha detectat una millora de la salut mitjançant l'alimentació sana a causa de sistemes locals d'alimentació acompanyats, generalment, de criteris d'agroecologia. L'estreta relació entre societat i territori i entre productors i consumidors, revaloritza socialment l'activitat agrícola, afavorint la influència dels i les agricultores en la presa de decisions i l'avanç de l'agricultura de proximitat a la ciutat i servint de contrapès a l'envelliment de la població rural (López García, 2012).

D'altra banda, aquestes connexions territorials faciliten la formació de xarxes socials que en les relacions comercials convencionals no són possibles. Aquest caràcter de xarxa i relacions personals possibilita que els propis CCCA esdevinguin, en addició d'una forma de distribució, un espai de socialització i cultura política entorn l'alimentació (Sevilla Guzmán, 2012), així com un vehicle de reivindicacions socials i polítiques (López García, 2011). La percepció de ser una eina de canvi social per part dels participants en aquests tipus d'iniciatives de proximitat es basa en els canvis personals i en els hàbits de consum que experimenten els propis participants, el descobriment d'altres tipus de relacions econòmiques i socials més equitatives, la contribució al medi ambient i l'agroecologia i, finalment, l'empoderament i la promoció d'altres formes d'autogestió i cultura política (Sevilla Guzmán, 2012). Com a conseqüència d'aquests canvis organitzatius, d'hàbits de consum i de concepció de

l'alimentació, els CCCA contribueixen a la conservació de les tradicions gastronòmiques i al manteniment del patrimoni cultural (León Guzmán, 2016).

De forma relacionada, en l'àmbit econòmic es produeixen impactes positius. Fruit d'aquesta relació de confiança entre productor i consumidor i de la reducció o eliminació d'intermediaris, en algunes experiències s'han pogut negociar directament els preus, cosa que beneficia els dos actors (López García, 2011). Els canals curts de comercialització, en moltes ocasions, són un complement als canals convencionals. Els sistemes alimentaris territorialitzats són un punt d'estabilitat per als productors, ja que com que estan arrelats al territori poden complementar la venda amb grups de consum, fires, mercats municipals o mercadets setmanals (López García, 2011). Per últim, la revalorització social de l'activitat i el fre a la desruralització que pot comportar, dinamitza l'economia agrària i ajuda a crear llocs de treball locals (León Guzmán, 2016).

Finalment, en l'àmbit mediambiental, els CCCA fan la seua contribució, sobretot per la seua íntima relació amb principis agroecològics i la seua aposta política de transformació. La millora més evident és la reducció dels transports d'aliments de llarg recorregut. Així es redueix clarament la contaminació de diferents tipus (López García, 2011). En concret, redueix l'emissió de carboni mentre n'augmenta la fixació (León Guzmán, 2016). Aquests processos de transport de llarg recorregut sol implicar una major quantitat d'envasos i altres materials que també es veurien reduïts (López García, 2011). Alhora, la promoció de la producció local i lligada al territori i la seua cultura, ajuda a la conservació de la biodiversitat (León Guzmán, 2016) i el patrimoni natural agrícola, atès que obliga a augmentar la producció quantitativament i qualitativament per abastir d'aliments la població local. Al mateix temps, la diversificació de la producció pot ser un mecanisme per augmentar l'estabilitat dels ingressos dels i les agricultores.

Per contra, els mercats globals i de llargues distàncies propicien els grans monocultius, ja que es divideixen les zones pobres en extensions dedicades a una especialitat per a la compra a gran escala. Això comporta un seguit de problemes que no tenen cabuda en els CCCA, com ara l'ús intensiu d'agrotòxics, el consum intensiu d'energia provinent del combustible fòssil, necessària per mantenir les elevades

produccions i els temps que requereix el mercat, la reducció de la mà d'obra per a aquests monocultius quasi totalment mecanitzats o la destrucció del teixit social i ambiental que provoquen.

2.3. Fetitxisme de la mercaderia i consum d'aliments

Per tancar l'apartat teòric, val la pena incloure unes notes sobre el fetitxisme de la mercaderia i la seua relació amb els aliments. Per a Marx, en la producció mercantil el producte del treball esdevé un fetitxe, un objecte material envoltat d'un enigmàtic caràcter propi, un valor social intercanviable. Es doten de vida les pròpies mercaderies i, paradoxalment, les relacions entre els productors i consumidors són mercantilitzades, materialitzades. Quan intercanviem productes del treball, veiem sols el producte, no que tota activitat econòmica implica funcions de l'organisme humà, i aquest esforç humà és el que resulta en un producte (Marx, 2010). Així, *“como los productores no entran en contacto social sino a través del intercambio de sus productos de trabajo, tampoco los caracteres específicamente sociales de sus trabajos privados aparecen sino dentro de ese intercambio”* (Marx, 2010: 89).

Si bé Marx apuntava el fetitxisme de totes les mercaderies al sistema capitalista, al meu parer, en el cas del consum d'aliments cobra especial rellevància. Els aliments, convertits en mercaderies, se'ns presenten en supermercats deslligats totalment de l'entorn, del treball aplicat per persones al camp. Açò pot tenir un reforç històric en la divisió ideològica entre camp i ciutat, sent aquesta última la dominant, a través d'eliminar el treball campestre *“y las relaciones de poder a través de las cuales se organiza ese trabajo”* (Williams, 2001:75). Actualment, tots els productes contenen informació de la seua procedència, però, acostumats a això, els consumidors ho entenem com a part del “nom” del producte. La mercaderia en qüestió pren vida pròpia i, llançada al mercat amb un preu, amaga tot el treball que l'ha produït. Els supermercats són la major il·lustració d'oferta d'aliments que tenen valor per si mateixos, sense passat, sense treball ni treballadors que l'hagen produït. Anem entre les prestatgeries creient que comprem l'objecte, quan realment estem comprant la força de treball de productors, elaboradors o distribuïdors. Es contribueix així al distanciament cultural, social, geogràfic, econòmic, polític i personal entre treballadors i treballadores de l'àmbit rural o periurbà i treballadors i treballadores urbanes.

Per contra, hi ha una relació entre el coneixement i la consciència dels consumidors i la major probabilitat de comprar productes ecològics, i es redueix així la mistificació de la mercaderia (Allen i Kovach, 2000). A més, des dels productors “verds” hi ha interès en desmitificar i eliminar el fetitxisme de la mercaderia per distingir-se en el mercat dels altres productors que apliquen processos convencionals (Allen i Kovach, 2000). Així es dona el cas que actors capitalistes lluiten per reduir l’impacte del fetitxisme i l’ocultació dels processos socials de producció, en la seua cerca de beneficis.

No obstant, el fetitxisme està present quan fem un intercanvi del bé per diners, ja que estem mesurant el producte en una quantitat del seu valor de canvi i així s’amaga les relacions i forces de producció que l’han originat. Pot resultar paradoxal, llavors, creure que la solució al fetitxisme de la mercaderia pot provenir del propi mercat que és alhora causa (Allen i Kovach, 2000). El consum responsable, aleshores, pot acabar servint per mistificar més encara la producció donant a entendre que el capitalisme és inqüestionable i que consumint sostenible podem salvar el món. Els sistemes alternatius sí que contribueixen a cultivar aliments de formes més sostenibles i justes però és dubtós que aquests sistemes i mercats alternatius puguin substituir el domini i poder dels sistemes convencionals globals d’agricultura, atenent a les limitacions del capitalisme (Gunderson, 2013).

3. GOVERNANÇA I ELS MOVIMENTS SOCIOAMBIENTALS A L'HORTA DE VALÈNCIA

A l'estat de la qüestió farem una exposició de la situació valenciana de governança. Per a això, primer descriurem els antecedents de conflictes socioambientals en la comarca i voltants, des d'una perspectiva d'organització social. Tot i no ser moviments explícitament per la sobirania alimentària, sí defensen el territori de l'horta i frenant l'especulació urbanística. A més, és important donar-los a conèixer per comprendre les resistències i xarxes socials de la ciutat de València que han servit de base per governar al voltant de l'alimentació. Després, ens centrarem en la governança de la sobirania alimentària a València des d'una perspectiva més institucional i política que ens permeta entendre l'actuació analitzada en aquest treball.

3.1. Antecedents de defensa del territori a la comarca de l'Horta de València

La relació estreta entre les ciutats valencianes i els territoris agraris i naturals del voltant ha estat present en la història recent. En el cas de la ciutat de València és molt clara la importància territorial del món agrari. Les tensions urbanístiques sobre l'horta i la protecció de la vida agrícola han sigut motius de mobilització social urbana i rural. Ha estat especialment rellevant el cas dels "Salvem", La Punta o "Xúquer Viu", tot i que l'últim no té l'origen a la comarca de l'Horta. Els Salvem van nàixer l'any 1995 amb el lema "Salvem el Botànic", ja que el seu principal objectiu era defensar el Jardí Botànic i evitar la urbanització del "solar dels Jesuïtes" annex. Mentre s'havia planificat convertir-lo en un hotel, Salvem volia recuperar-lo i afegir-lo a l'espai del jardí (Giménez, 25 de març de 2017). Entre altres accions, van aconseguir que 60.000 persones signaren el seu manifest (Giménez, 19 de març de 2017). La seua dissolució com a col·lectiu, l'any 2017, és motivada per considerar el seu objectiu satisfet, ja que els terrenys han passat a poder municipal i s'ha qualificat com a zona verda (Vázquez, 23 de març de 2017). El moviment Salvem, originàriament d'orientació ambiental, va ser continuat pel Salvem el Cabanyal, de caire més urbà.

Un altre moviment de resistència socioambiental valencià és el viscut a La Punta, un poble del sud de la ciutat de València, tocant a la Ciutat de les Arts i de les Ciències. El 1994, l'Ajuntament de València (governat pel PP), la Generalitat Valenciana (governada pel PSOE) i el Ministeri de Foment (dirigit pel PSOE) van dissenyar un pla urbanístic per requalificar el terreny d'horta i convertir-lo en urbanitzable (Molins, 12 de setembre de 2015). L'any 2002, les cases i alqueries històriques són enderrocades, s'expropiaren 73,5 hectàrees de terra d'horta cultivada i prop de 150 famílies perderen la seua terra i mode de vida de forma violenta (Llopis, 2016). Les veïnes i veïns de La Punta s'associaren en l'Associació de Veïns La Unificadora de La Punta, on van participar perfils ideològics molt diferents. La resistència va ser institucional (arreglant 118.000 firmes), però també a peu d'obra, engenant cultius per mantenir viva l'horta i *okupant* cases i barraques (L'Accent, 9 de febrer de 2011). L'any 2015 el Tribunal Supremo anul·la el pla de la ZAL (Zona Activitat Logística), però els danys ja són pràcticament irreparables. A començaments de 2017, s'ha reunit l'Associació de Veïns La Unificadora de la Punta junt amb altres associacions de veïns i plataformes de defensa del territori per reviscolar la situació de l'horta, arran de la nul·litat jurídica de l'ampliació urbanística del ZAL del Port de València i dels canvis polítics a l'Ajuntament (Per l'Horta, s.d.)¹².

L'organització social per defensar els recursos naturals es va mostrar de nou en la Plataforma Xúquer Viu, que es va constituir l'any 2003 per organitzacions polítiques, ecologistes, sindicals i ciutadanes. Tot i no ser de la comarca de l'Horta de València, és a la comarca tocant de la Ribera Baixa, i ha tingut molta repercussió social a la ciutat de València per la seua proximitat –és la capital més propera- i per ser on s'han desenvolupat part de les seues accions de difusió i incidència. El seus objectius eren aturar el Pla Hidrològic del Xúquer, assignar un cabal mínim ambiental per al curs i paralitzar cautelarment el transvasament Xúquer-Vinalopó (Xambó, Ginés, Duarte, Gómez Nicolau i Viadel, 2012). Han aconseguit el suport de 22 ajuntaments que representen vora 300.000 habitants, i s'han adherit a la protesta tota mena de col·lectius socials, polítics, ecologistes, culturals i d'altres (Xúquer Viu, s.d.). Actualment, la plataforma continua fent activitats i defensant el riu.

¹² El conflicte queda enregistrat en el documental *A tornallom*.

En aquest context de conflictes socioambientals, diferents associacions i entitats que defensaven l'horta van presentar l'any 2001 la primera Iniciativa Legislativa Popular (ILP), signada per més de 117.000 valencians i valencianes, per la Protecció de l'Horta de València. Tot i no ser tinguda en compte pel govern en majoria absoluta del Partit Popular a les Corts Valencianes, arran d'aquesta iniciativa popular es va fundar aquell mateix any l'associació sense ànim de lucre "Per l'Horta". Aquesta associació té l'objectiu de catalitzar "accions i polítiques per la protecció de l'Horta de València, de posar en valor aquest paisatge, el seu patrimoni agrícola, hídric i cultural i històric" (Per l'Horta, 2012). Des d'aleshores, Per l'Horta promou i participa en tota mena d'iniciatives i accions –no violentes– relacionades amb la defensa de l'Horta, ja siga en l'àmbit de l'agricultura, el consum, l'urbanisme, l'ecologia o la cultura.

És evident, per tant, la constant mobilització de la societat valenciana entorn el medi ambient i, especialment, l'horta, patrimoni cultural i natural molt present a tot el País Valencià. Aquesta història de lluites, conflictes i tensions han servit per acumular experiència, coneixements i xarxes socials que, amb el visible canvi polític a les administracions públiques, s'està activant i buscant formes posar-les en pràctica.

3.2. Governança alimentària a valència

València ha sigut amfitriona d'alguns importants esdeveniments internacionals i locals en relació amb la defensa dels camperols i la sobirania alimentària. Un primer exemple n'és el Fòrum Mundial per la Reforma Agrària, celebrat l'any 2004¹³. Hi van participar representants de més de 200 organitzacions de camperols, pobles indígenes, dones, organitzacions pels drets humans, Organitzacions No Governamentals, institucions públiques i acadèmiques de 70 països. S'identificaren les causes de la crisi mundial de l'àmbit rural i agrari i es debateren estratègies per elaborar una reforma agrària que partiren dels drets humans i la sobirania alimentària.

A l'Estat Espanyol la sobirania alimentària va rebre el seu primer gran impuls d'organització social a partir de la Declaració de Nyéleni, l'any 2007, la qual va suposar una crida internacional a la seua promoció i va donar peu a aliances estatals al voltant de

¹³ Vegeu <http://www.fmra.org>.

la qüestió alimentària. Així acabà naixent la principal iniciativa per la sobirania alimentària valenciana: la Plataforma per la Sobirania Alimentària del País Valencià. Segons el seu lloc web, la Plataforma és un “espai que aglutina productors/es, consumidors/es, iniciatives, organitzacions i col·lectius que treballen per la Sobirania Alimentària al País Valencià” i el seu objectiu és “ser un moviment aglutinador capaç de generar una àmplia mobilització [...] mitjançant un procés d’enfortiment i articulació de les diferents experiències que existeixen en els territoris i emmarcant-les en una estratègia global”¹⁴. La Plataforma és un espai on es promouen tots els esdeveniments, notícies o experiències relacionades amb la sobirania alimentària i l’agroecologia. Dins d’ella s’inclouen col·lectius socials i ecologistes, organitzacions de camperols, grups de consum responsable, iniciatives de cultura popular, productors agroecològics, etc. Serveix actualment com a paraigües dels moviments per la sobirania alimentària al País Valencià, i això es fa palès en el mapeig online de totes les iniciatives relacionades amb la sobirania alimentària al territori valencià.

L’any 2014 es va signar a l’Estat Espanyol la *Carta per una sobirania alimentària des dels nostres municipis* en el I Congrés Internacional d’Economia Social i Solidària celebrat a Saragossa¹⁵. Aquesta carta té com a objectiu orientar les propostes programàtiques per a les eleccions municipals de 2015. En ella es parteix de l’economia solidària per arribar a la Sobirania alimentària i es fan propostes en l’àmbit de la governança, la comercialització i distribució de proximitat, la cultura o els recursos productius. Alguns exemples són la creació de Consells Agroalimentaris que incloguen tots els actors socials, la socialització i maneig col·lectiu de bens i serveis públics, la promoció dels llocs de treball d’agents de desenvolupament i de dones en general en l’àmbit rural, la creació de bancs de terra i d’altres recursos o l’impuls a la compra pública de proximitat i les mercats de venda directa. Aquesta carta ha estat signada per més de 80 entitats públiques i organitzacions polítiques, socials o culturals.

L’any 2016, se celebrà a València el Fòrum Mundial sobre l’Accés a la Terra (FMAT)¹⁶. Amb l’antecedent, també a València, del Fòrum Mundial per la Reforma Agrària, un dels objectius era fer balanç de la situació actual de l’accés a la terra i als recursos naturals. A la trobada mundial participaren més de 400 persones

¹⁴ Vegeu <http://sobiraniaalimentariapv.org/la-plataforma/>.

¹⁵ Vegeu el text complet a http://www.economiasolidaria.org/carta_soberania_alimentaria.

¹⁶ Vegeu http://www.landaccessforum.org/?page_id=2165&lang=es#.

d'organitzacions urbanes i rurals. Les conclusions van ser que la situació havia empitjorat i l'accés a la terra era més desigual cada vegada. En conseqüència, es feren un seguit de propostes de polítiques per invertir la tendència negativa.

D'altra banda, en un plànol més institucional, la governança ambiental compta amb una gran xarxa, la xarxa de ciutats c40¹⁷, l'objectiu de la qual és gestionar el canvi climàtic i enfortir la col·laboració entre grans ciutats del món, potenciant les relacions comercials i els intercanvis directes entre ciutats. Aquesta xarxa ha contribuït, pel que fa a la Sobirania Alimentària, a que més de 150 ciutats del món –entre elles València– signaren l'any 2015 del *Pacte de política alimentària urbana de Milà* (2015). En aquest pacte els ajuntaments signants es comprometen a promoure sistemes alimentaris més sans, resilients i sostenibles i a millorar la governança multisectorial i multinivell en les polítiques públiques. S'assumeix el paper fonamental de les ciutats en la formació de sistemes alimentaris i alhora es pren consciència dels obstacles socials, econòmics i ambientals que poden trobar en la creació de sistemes alimentaris saludables, equitatius, adequats i locals. És per això que s'intenta posar la qüestió alimentària en el centre de l'agenda política de la ciutat. Les accions recomanades al Pacte ens interessen directament: preparar un context favorable per a l'acció eficaç (governança), millorar l'abastiment i distribució alimentària, promoure dietes sostenibles i nutritives, assegurar l'equitat social i econòmica, promoure la producció alimentària i limitar els desaprofitaments d'aliments.

Totes aquestes energies (xarxa C40, Pacte de Milà, Carta per una sobirania alimentària des dels nostres municipis) van aterrar després de les eleccions municipals de 2015 a l'Estat Espanyol. El canvi polític donat a algunes grans ciutats de l'estat, com ara Barcelona, Saragossa, Madrid o València, ha permès entrar amb més o menys força i encert la Sobirania alimentària als ajuntaments i a l'agenda política. Un exemple similar al cas de València és Llaurent Barcelona, un espai de diàleg i reflexió en què participen l'Ajuntament de Barcelona i diferents actors socials, l'objectiu del qual és recolzar el procés cap a la sobirania alimentària i incidir en les intervencions de l'Ajuntament en aquesta matèria (Llaurent Barcelona, 2016). Dos dels resultats d'aquest espai a Barcelona són un informe de mesures per construir la sobirania alimentària a Barcelona i un altre document de reflexions i propostes per a la governança de les

¹⁷ Vegeu <http://www.c40.org/about>.

polítiques alimentàries municipals, tots dos seguint els principis de la Carta de Saragossa abans comentada. És en aquesta situació de governança local alimentària en què es troba la ciutat de València i on s'insereix la intervenció comentada en el següent punt.

4. INTERVENCIÓ DES DE CERAI

En el projecte en què he participat s'han seguit dues línies de treball: la governança local i la proposta de mesures per caminar cap a Sobirania Alimentària. N'explicarem les dues per separat, encara que és una distinció merament comunicativa, ja que les dues línies estan totalment relacionades. Tot i haver participat en el projecte amb tantes dimensions i iniciatives, la meua labor no comprèn totes aquestes. Consta de la col·laboració en l'organització d'una trobada del Consell Alimentari Municipal (CALM) i l'elaboració de forma col·lectiva d'un document de mesures estratègiques municipals, basat en tots els projectes encetats per diferents actors.

4.1. Procés de governança: el CALM

Arran del canvi polític en les eleccions de 2015 a l'Ajuntament de València, el nou equip de govern va posar en marxa polítiques més progressistes i de dinamització rural i agrària. Un exemple d'aquest canvi és la signatura del Pacte de política alimentària urbana de Milà l'any 2015, en el qual es comprometeren més de 150 ciutats internacionals a promoure sistemes alimentaris més sans, resilients i sostenibles i a millorar la governança multisectorial i multinivell en les polítiques públiques alimentàries. Dins del marc d'aquest pacte, s'ha declarat València Capital Mundial de l'Alimentació Sostenible.

Amb aquesta espenta institucional internacional, des de la Regidoria d'Agricultura, Horta i Pobles de València s'ha dissenyat el Pla d'Acció Integral per a la Promoció de l'Activitat i l'Espai Agrícola Municipal. Una de les línies de treball d'aquest pla és afavorir la governança del sistema alimentari municipal, i és ací on intervé CERAI: la creació d'un Consell Alimentari Municipal (CALM) que elabore i modifique les polítiques públiques alimentàries que havia d'estar en marxa l'any

2017¹⁸. CERAI ha sigut un dels tres actors encarregats de la dinamització tècnica de tot el procés participatiu, junt amb la investigadora Ana Moragues i l'organització VSF Justícia Alimentària Global. A més, CERAI i VSF Justícia Alimentària Global han complementat aquest procés amb un treball d'identificació i localització d'agents i el diagnòstic sobre el sistema alimentari de València.

Tot i que el CALM no està formalitzat i constituït legalment, s'ha aprofitat el moment de mobilització de forces i les sinèrgies creades arran del Pacte de Milà i el Pla d'Acció Integral per continuar treballant en la formació i definició del consell. Per això, s'ha engegat un procés participatiu i s'ha intentat arribar al major nombre possible d'actors. Al mes de juliol de 2016 es va realitzar una primera trobada de presentació i informació de projecte (Moragues, 2016). En aquesta jornada començà la construcció del Consell i es comptà amb la participació d'actors locals (administracions locals, organitzacions de la societat civil i sector privat). S'exposaren els reptes en que planteja la constitució i s'arreglaren les inquietuds dels participants. Durant la segona trobada del CALM, més participativa, a novembre de 2016, es va debatre i decidir la forma d'organització, els objectius, la gestió o els criteris de participació. En la tercera trobada, al març de 2017, els participants van debatre els documents marc que guiarien la constitució del CALM. A partir d'ací es convoquen les dues últimes reunions fins ara: la primera reunió d'espais de treball a maig del 2017 i la segona reunió d'espais de treball a octubre del 2017 (Las Naves, 2017). En la primera es van sotmetre a debat les línies de treball que tindrà el CALM, així com els projectes concrets (alguns ja començats) i les entitats responsables i participants en cadascun d'ells. En la segona reunió d'espais de treball s'exposà la situació dels projectes proposats fins al moment i es s'aprofundí en les línies de treball del CALM. És en aquesta trobada en la qual vaig participar ajudant en l'organització i prenent de notes de les posicions i interessos de cada actor sobre les propostes debatudes per a elaborar després un document de devolució als participants.

En el procés estan participant representants de diferents Conselleries, Regidories, universitats, partits polítics, ONG, Mercavalència, la Federació de

¹⁸ No s'ha de confondre amb el Consell Agrari Municipal (CAM), creat el 1992 i encarregat de gestionar els Serveis d'Interès General Agrari en benefici de les persones titulars d'explotacions agràries. Vegeu el seu lloc web <http://valencia.consellagrari.com/va>.

Cooperatives Agroalimentàries, col·lectius ciutadans per una alimentació sostenible i l'agroecologia, associacions de veïns, empreses de restauració col·lectiva, sindicats de llauradors, observatoris, l'Institut de Desenvolupament Local, el Consell Agrari Municipal o grups de consumidors. Així es tracta de garantir la sostenibilitat del projecte i suport social a les activitats.

4.2. Informe mesures estratègiques per a la ciutat de València

En els últims anys s'ha generat coneixement sobre la situació del sistema alimentari i l'àmbit agrari de l'AMV. Internament (des d'institucions, fundacions i organitzacions com ara la Fundació Assut, la Càtedra Terra Ciutadana, Mercavalència i CERAI), s'està treballant i escrivint sobre la situació i usos de l'Horta de València, el projecte d'incubadora d'empreses agrícoles (Consell Agrari Municipal Valencià, 2017), la dinamització dels Canals Curts de Comercialització a València o la compra pública alimentària de l'Ajuntament de València (VSF Justícia Alimentària Global, 2016). Tota aquesta informació és de gran utilitat per caminar cap a la Sobirania Alimentària en el municipi i tota l'Àrea Metropolitana. Per això, des de CERAI, en coordinació amb l'Ajuntament de València, hem basat en ella per elaborar un document d'estratègies i mesures proposades per elaborar una estratègia alimentària a València, tot seguint una transició a un sistema alimentari sostenible. A continuació comentaré les principals propostes contingudes en el document estratègic:

1. Per articular i impulsar la transició a sistemes alimentaris territorialitzats s'ha detectat l'Administració pública com un dels principals motors. Especialment, destaca la capacitat de compra d'aquesta en espais com hospitals i escoles. La compra pública pot mobilitzar i dinamitzar els recursos econòmics i potenciar les iniciatives agroecològiques. Es proposa reforçar el projecte La sostenibilitat al Plat, el qual busca la transició cap als menjadors escolars ecològics de les escoles públiques municipals (treballat prèviament al Treball de Final de Màster d'una altra estudiant del Màster de Cooperació al Desenvolupament: Villarroya, 2016) i de la Generalitat Valenciana (de moment funcionant amb les municipals únicament). Incloure condicions agroecològiques en els contractes públics d'alimentació garantiria certa estabilitat de les iniciatives agrícoles locals i sostenibles. Aquesta coordinació de propostes es materialitza amb la creació d'una Central de Compres a Mercavalència que facilite i

centralitze la gestió i subministrament de compres d'aliments, especialment orientada a compra pública i empreses de restauració col·lectiva. S'hi inclouria un obrador compartit per elaborar aliments.

C

Situació actual

Fins ara, CERAI ha portat a terme un projecte en tres escoles municipals de València, que compten amb un total de 629 alumnes que utilitzen el servei de menjador escolar (VSF-Justícia Global Alimentària, 2017). El resultat és que els menjadors escolars estan avançant cap a menús sostenibles i ecològics, amb la formació de personal de cuina i la conscienciació dels pares i mares d'alumnes. En un futur pròxim s'espera poder anar estenent aquestes pràctiques de menjadors sostenibles a altres escoles pertanyents a la Generalitat Valenciana. La potencialitat d'aquest projecte es fa palesa en els 120.907 menús diaris que se serveixen en els menjadors escolars d'escoles de la Generalitat Valenciana, arreu del País Valencià (VSF- Justícia Global Alimentària, 2017). Quant a la compra pública, s'està treballant en l'àmbit del CALM amb un grup de treball propi. Mercavalència, en coordinació amb l'Ajuntament de València, ha estudiat la instal·lació d'una Central de Compres al seu propi espai.

2. Creació d'una incubadora d'agroempreses que afavorisca les iniciatives locals, sostenibles i amb caràcter social, prioritzant la inclusió de joves i dones en l'activitat agrària. Les administracions públiques, sobretot les municipals, compten amb recursos per donar espais compartits de treball, assessorar, donar suport i acompanyar durant tot el procés l'emprenedor o empenedora.

Situació actual

Mercavalència, en col·laboració amb l'Ajuntament de València i la Càtedra Terra de la Universitat Politècnica de València han impulsat aquesta incubadora d'empreses i a juliol de 2017 van premiar els dos primers projectes: un d'ells proposa

reutilitzar la palla de l'arròs per al cultiu de fongs¹⁹ i l'altre és una empresa dedicada a l'elaboració de postres vegetals amb productes ecològics de quilòmetre 0²⁰.

3. Impulsar els Canals Curts de Comercialització d'Alimentació (CCCA). Les principals mesures que s'inclouen dins d'aquest punt són la revitalització de la Tira de Comptar i la promoció dels mercats agroecològics no sedentaris.

3.1. La Tira de Comptar és una figura històrica de venda directa dels productors, annexa als mercats municipals. Han anat desapareixent fins quedar sols la de Mercavalència i la del Mercat del Cabanyal. Es proposa fer un seguiment de les experiències per estudiar la replicabilitat i expansió de les mateixes.

3.2. Quant a la promoció dels mercats de venda directa no sedentaris, s'han de promoure per augmentar els ingressos dels llauradors i establir contacte directe entre consumidors i productors. Es proposa l'increment dels punts de venda per aportar resiliència als productors i productores.

Situació actual

En el cas de la Tira de Comptar, a Mercavalència participen més de 1.300 agricultors (300 per sessió), a més dels pocs –cada vegada més- productors que venen al Mercat del Cabanyal i, instal·lada els últims mesos, també al Mercat de Mossén Sorrell²¹. El producte venut és de proximitat (la majoria de l'Horta de València, però també n'hi ha de comarques limítrofes) i els seus principals clients són comerços locals que el mateix dia venen el producte a la ciutat de València.

A més dels espais als Mercats Municipals, s'ha estudiat i proposat com a primera experiència l'establiment del mercat de venda directa no sedentari a la plaça de Benimaclet per a que l'abril de 2018 estiga obert al públic.

¹⁹ Per veure la problemàtica amb la palla de l'arròs, vegeu Lafita (2017).

²⁰ Vegeu l'anunci de les propostes seleccionades per Mercavalència a <https://www.mercavalencia.es/noticies/agro-lab-la-incubadora-de-projectes-didi-agroalimentaria-impulsada-per-mercavalencia-anuncia-les-dos-propostes-seleccionades/>. Disponible el 25/12/17.

²¹ Vegeu més informació sobre la Tira de Comptar a <https://www.mercavalencia.es/sectors-dactivitat/la-tira-de-comptar/>. Disponible el 26/12/17.

Aquest seguit de mesures proposades miren d'augmentar l'equitat, resiliència i sostenibilitat del sistema alimentari local. Com es veu, les propostes es reforcen entre elles i han d'estar coordinades. Per això és clau el paper de les administracions públiques que garantisquen l'estabilitat i coordinació dels agents i els projectes.

5. ANÀLISI CRÍTICA

A aquest apartat farem una anàlisi crítica de la intervenció amb l'objectiu de reflexionar sobre alguns punts relacionats amb ella. No es tracta d'una avaluació ni una proposta normativa, sinó de destacar els impactes positius més importants i d'assenyalar-ne possibles punts febles. Primer, es tracta la governança, amb crítiques positives i negatives, i després passem a tractar les propostes exposades anteriorment, també amb crítiques positives i negatives. Per a l'anàlisi, s'han anat detectant els punts forts i potencialitats, així com els punts febles, limitacions o amenaces.

5.1. Anàlisi de la governança

El procés de governança implica una organització i participació social amb potencialitats i limitacions. A continuació s'exposen les reflexions crítiques sorgides de l'anàlisi i a la Taula 1 se'n resumeixen.

5.1.1. Bones pràctiques i potencialitats del procés de governança

Participació de la població

Sobre la governança identifiquem diversos punts forts. El primer n'és el moviment participatiu que hi ha a València i que s'està activant. Front a les grans empreses d'alimentació, una bona part de la comunitat s'ha organitzat, ha opinat i ha ajudat a dissenyar mesures per millorar les seues pròpies vides. Per exemple, en la segona jornada (la primera era més informativa) van participar 65 persones i

representants: organitzacions de productors (*Coordinadora de Organizaciones de Agricultores y Ganaderos*, Federació de Cooperatives Agroalimentàries de la Comunitat Valenciana), federacions empresarials (*Federación Empresarial de Agroalimentación de la Comunidad Valenciana*, *Federación Empresarial de Hostelería de Valencia*), comerços locals (*Herbolario Navarro*, La masereta), organitzacions i grups de consum (Tyrius, Vland Solaris, Associació Valenciana de Consumidors i Usuaris, ADICAE, *Unión de Consumidores*), representants de l'administració pública local (Regidoria de Sanitat, Consell Agrari Municipal) i autonòmica (Conselleria de Sanitat, Conselleria d'Agricultura), una representant del partit polític València en Comú, Mercavalència, universitats (Universitat Politècnica de València i Universitat de València), empreses de restauració col·lectiva (COLEVISA, Càtering Ruzafa, Cuinatur), associacions o fundacions per la sobirania alimentària, l'ecologisme o l'agricultura (Plataforma per la Sobirania Alimentària del País Valencià, Entrepobles, Fundació Assut, Societat Espanyola d'Agricultura Ecològica, Associació agroecològica verdure3), altres ONG i ONGD (Enginyers sense Fronteres, Creu Roja), instituts d'investigació i desenvolupament (Institut de Desenvolupament Local, Observatori de Bioètica, Càtedra Terra Ciutadana, *Centro Tecnológico Nacional de la Conserva y Alimentación*, Institut Valencià d'Investigacions Agràries, Càtedra Cultura Territorial), iniciatives de localització de venda directa de productors (Luraki, WayColmena), el Col·legi Oficial d'Enginyers Tècnics Agrícoles i Graduats de València i Castelló (COITAVC), la fundació pública de l'Ajuntament per la innovació INNDEA, l'Associació de Veïns d'Orriols, la Cooperativa AMALUR a través del projecte *Universidad Abierta Internacional de Libre Aprendizaje, Enseñanza e Investigación*, una consultora i assessora per a projectes de producció baix criteris de sobirania alimentària (La Recovera), el supermercat Ecorganic i una nutricionista a títol personal. Aquest llistat de persones i entitats és la base per a les següents reunions, a les quals s'han afegit el sindicat de llauradors La Unió, un representant de l'organització Mundubat, altres associacions de veïns o la Fundació i Observatori del Canvi Climàtic de València, entre d'altres.

És molt interessant que s'hagen inclòs actors de totes les baules de la cadena alimentària, ja que es combaten les llargues distàncies dels sistemes alimentaris globalitzats. Es contribueix a fer visibles els productors i productores de la pròpia comarca, així com l'agricultura com a creació d'aliments (els aliments no naixen en les

prestatgeries del súper). Es posa en valor, doncs, la vida dels veïns i veïnes camperoles i el treball d'aquestes en l'alimentació de la comunitat. Val destacar també que les dones van estar presents en el procés de participació i no s'ha caigut en sobrerepresentació masculina. Per exemple, en una de les jornades participatives per formar el CALM, podem comptar que de 64 persones participants, 35 n'eren dones, més del 50%.

És, doncs, un procés de governança local que ha donat veu a moltes persones que participen en el sistema alimentari i no tenien capacitat de decisió sobre com i què produir o com i què consumir. En el mercat globalitzat, els i les agricultores, consumidores responsables o persones amb sensibilitat ambiental o democràtica no poden competir individualment, sinó que han d'organitzar-se i coordinar-se per millorar la seua capacitat i poder. La manca de regulació del mercat alimentari deixa indefensos a productors i consumidors davant de les grans empreses, que decidiran què es menja, què es produeix, com, quan i per quant es compra i qui té accés a determinats aliments (en funció, sobretot, de la seua renda). És, llavors, molt positiu que s'haja posat en marxa aquest projecte juntament amb l'administració pública local i disposen d'una dinamització i un espai físic de trobada que els permeta proposar mesures per autodeterminar com volen alimentar-se. Per tant, el simple procés de dinamitzar i coordinar actors en el Consell Alimentari Municipal ja és un pas fonamental cap a la sobirania alimentària.

Dinamització d'ONGD especialitzada

Dins dels punts forts del procés de governança podem destacar la dinamització d'una ONGD especialitzada en sobirania alimentària i agroecologia, en aquest cas CERAI, i el suport del procés en altres organitzacions especialitzades com VSF Justícia Alimentària Global o Fundació Assut. Des de l'administració pública s'estan aprofitant els coneixements acumulats i l'experiència d'un grup promotor que té vocació transformadora. Això garanteix que el procés tinga una major qualitat, ja que una ONGD especialitzada pot conèixer millor quins actors han de participar, quines són les orientacions de les accions, com activar la xarxa social d'actors en favor de la sobirania alimentària, quins objectius són els interessants i prioritaris, quines experiències semblants poden servir de referència, etc.

Bona gestió del conflicte

Aquest procés participatiu dóna l'oportunitat de gestionar els conflictes i reorganitzar-los per afavorir la transformació del sistema alimentari. Açò és fent coincidir i participar actors locals que poden estar en conflicte per tal de reduir-lo, i alhora deixar fora del procés els actors grans i poderosos per assenyalar-los com “els altres”, pertanyents a un sistema alimentari diferent al que es vol potenciar. En aquest sentit, considerem que ha estat un gran encert no convidar actors amb molta diferència de poder econòmic i polític del sistema agroalimentari convencional; han quedat fora representants de la distribució moderna (supermercats, hipermercats), agricultura industrial (grans empreses de llavors, productes sintètics químics) o cadenes multinacionals de menjar. Aquesta elecció fa més operatiu el grup de cara a trobar consensos i aplicacions polítiques, ja que un grup amb posicions directament enfrontades i amb un poder econòmic molt desigual no seria efectiu per funcionar ni per aconseguir els objectius que seguim. A més a més, la decisió de convocar actors que encaixen en un sistema agroalimentari sostenible, just i territorialitzat dóna un caràcter de transformació al procés i no de gestió de conflictes capitalistes. No obstant això, no s'ha obviat el conflicte entre actors locals, la qual cosa és també un gran encert. Parlem de la inclusió de petits comerços i venedors de mercats municipals en el procés participatiu, ja que s'han detectat tensions entre aquests i els mercats de venda directa no sedentària o la Tira de Comptar. Per avançar els conflictes i les possibles resistències, s'han convocat des del primer moment els potencials actors en desacord que podrien obstaculitzar les mesures si no se'ls ha inclòs en el procés des de l'inici.

Suport de l'Ajuntament de València

El suport de l'Ajuntament de València és un punt positiu molt important per al projecte i el procés de governança, ja que li aporta més garanties d'organització (llocs de trobada, prestigi i confiança a la convocatòria) que un actor privat, certa continuïtat (es redueixen les variacions dels moments més actius o inactius d'un moviment social o associació) i facilita que la participació social tinga un impacte real en les polítiques. Es genera així una col·laboració entre la comunitat i l'administració pública que enforteix la democràcia i la participació de les persones en la presa de decisions que els afecten.

Pel que fa a la Generalitat Valenciana, podríem comptar-la també com a oportunitat, a causa d'una major predisposició al canvi en els sistemes alimentaris que el govern anterior. No aprofundim perquè, primer, l'estratègia que ací analitzem fa

referència a la ciutat de València i, segon, perquè, el futur pròxim apunta encara a consolidar-se el projecte transformador a la ciutat de València (especialment el projecte de menjadors escolars). De tota manera, s'esmenta la Generalitat per la idea d'una futura extensió del projecte a tot el País Valencià.

5.1.2. Debilitats i limitacions del procés de governança

Traspàs de responsabilitats de l'estat a actors privats

Si bé la governança ací portada a terme afavoreix la participació social i la democràcia, ja hem vist que també hi ha perspectives crítiques que argumenten que la nova governança pot ser aprofitada també pel projecte neoliberal. Per exemple, la governança amb actors privats i promoguda des de la pròpia ONGD CERAI fa aprimar l'estat i traspasa grans responsabilitats polítiques a entitats no electes democràticament. Cal dir que CERAI intenta que l'administració pública s'apropie dels seus projectes i s'enfortisca el caràcter democràtic i participatiu de l'estat. Però, tot i així, de moment està participant de la gestió semi-privada de la participació social i la gestió privada d'una cosa tan important com l'alimentació.

És una paradoxa que apostem per la governança com aprofundiment de la democràcia directa, quan no deixa de ser una delegació dels representats electes en actors privats, com ara associacions, sindicats o agricultors

Actors privats tenen menor transparència i legitimitat

Aquests actors, a més, no estan en el centre mediàtic o informatiu dels ciutadans, ni tenen el mateix grau de transparència que les institucions electes. Posem per cas que els productors o empreses no estan obligats a exposar públicament el seu patrimoni o ingressos, o que molts ciutadans de València no coneixen l'entitat promotora o

associacions participants en el procés que influirà en la seua alimentació. Amb altres paraules, continuem en la democràcia representativa que delega responsabilitats, la diferència és que ara es delega en actors transformadors que aposten per la justícia i l'equitat i la sostenibilitat ambiental.

Desigualtats en el procés participatiu

En aquesta delegació de l'estat, trobem un espai de participació en què no tots els actors tenen el mateix poder. En el nostre cas, en una de les reunions, n'hi hagué d'alguns amb superioritat en el mercat, com COLEVISA una empresa participant de més de 1.200 treballadors²², que necessàriament tindran més pes en les decisions que els llauradors no organitzats. En la reunió en què vaig estar present, n'hi havia d'altres amb més coneixements i informació que la resta i ràpidament van ocupar més temps i atenció en la reunió. També hi trobarem queixes d'actors que venien de comarques adjacents, per veure's amb menys protagonisme front als actors més prop del nucli urbà i Mercavalència.

Una anàlisi superficial ens permet localitzar possibles focus de desigualtat dins del procés participatiu. Podem caracteritzar els actors segons dues categories en relació al projecte (creació del CALM): poder i afectació. El poder és la capacitat d'influència en el procés participatiu i en la presa de decisions. L'afectació podem definir-la com la probabilitat de ser assolits pels efectes del projecte, positivament o negativament. Així, alguns casos que il·lustren la idea són els següents:

- Els actors més afectats pel projecte són els llauradors, perquè estan en una situació difícil de baixos ingressos i dificultats per mantenir la seua activitat econòmica i cultural, a causa de la globalització i la competència salvatge de grans empreses de distribució. Altres actors, com ara Mercavalència o els consumidors, tenen alternatives en el mercat, i les universitats i les administracions públiques no veuen afectada seriosament la seua ocupació. No obstant, l'administració pública o Mercavalència tenen més poder, i això potser es reflectí en el protagonisme d'aquest actors en les jornades participatives.

²² Vegeu la seua pàgina web a <http://www.colevisa.es/index.php/quienes-somos>.

- Quant als grups de consum, per la seua grandària i repercussió social, tenen molt poc de poder. Tanmateix, tenen un gran potencial: són figures molt importants en el canvi d'hàbits de consum i són un punt de suport per als productors i productores de proximitat.
- Els comerços locals poden veure's afectats de diverses maneres. D'una banda, els pot beneficiar la revitalització dels canals curts de comercialització d'aliments, a través de mesures ja comentades. D'altra, però, es poden sentir amenaçats pels mercats de venda directa, tal i com va explicitar-se en almenys una de les jornades participatives. Tot i haver-hi indicis que aquests mercats els beneficien, també poden ser vistos com a competència. Els comerços locals han participat en el CALM, la qual cosa és necessària per reduir les resistències a la implantació de les mesures i per donar veu a un sector que no és protagonista i, tanmateix, es veu afectat per la intervenció.

Així, veiem que els processos participatius s'han de dissenyar tenint en compte tots els actors afectats però també les desigualtats de poder, representació, participació o activitat entre els propis actors. En aquest cas, en general sí es veu que s'han gestionat amb encert, malgrat les reflexions exposades unes línies abans.

Reproducció de desigualtats de poder

Com s'ha explicat, en els processos participatius sempre es parteix d'una situació de desigualtats de poder entre els actors. A banda de les limitacions presents que suposa, si no es gestionen acuradament, podem caure en la reproducció d'aquestes desigualtats. Per posar un exemple, l'empresa COLEVISA té un paper molt més central en el CALM que els grups de consum i per això tenen més poder de negociació. Potser els grups de consum preferirien dedicar més recursos al consumidor individual o a instal·lar més mercats, però els recursos dividits per dedicar-ne una bona part a la compra pública i col·lectiva. Un altre exemple són els comerços locals. Díficilment sobreviuen per la competència de supermercats i altres grans empreses de distribució, i les mesures que potencien els canals curts els pot deixar fora del circuit i crear-los més competència, en aquest cas local. Un actor local amb dificultats en el sistema alimentari global es pot veure amb majors dificultats —o no, però l'amenaça és evident— després de

la intervenció. Si les mesures potencien l'activitat i poder dels actors més poderosos del procés participatiu i no tenen en compte els actors més vulnerables, estarem reproduint aquesta situació. A més, incloure els comerços locals i donar-los més protagonisme hauria contribuït a implicar-los més i reduir les tensions entre actors locals.

Una solució a les desigualtats dins de les jornades participatives podria haver sigut crear subgrups d'actors que podien tenir més punts i interessos en comú, com ara grups directament relacionats amb la producció, d'altres amb empreses de restauració col·lectiva, grups de consum, etc. Una altra opció que podria haver-se plantejat és buscar formes de limitar intervencions o participació d'actors que tinguen clarament més poder o més informació que la resta. De no fer res, aquests participants es mantenen en situacions de privilegi i més proximitat amb els propis dinamitzadors.

Aquesta reflexió podria resultar interessant perquè ens recorda que no s'han d'idealitzar els processos participatius i que aquests no són equivalents a igualtat. La participació crea un espai d'expressió ciutadana que reproduceix les mateixes desigualtats que l'espai públic, i per això cal prendre algunes decisions que equilibren el poder dels actors interessats en el projecte. Els i les llauradores, autònomes o assalariades troben dificultats per dedicar temps i recursos a preparar la participació i participar. També cal esmentar la limitació addicional que poden trobar algunes dones per la desigual divisió dels treballs entre els gèneres i la consegüent doble càrrega de la dona.

Cal apuntar que s'ha comptat amb empreses de restauració col·lectiva amb una gran activitat econòmica, sobretot pensant en la seua participació en la compra pública (hospitals i escoles). Aquesta aposta podria estar suposant barreres a noves idees d'iniciatives de restauració col·lectiva com ara cooperatives, noves empreses de menor escala o, fins i tot, podria haver-se plantejat una discussió sobre la possibilitat d'una empresa pública de restauració col·lectiva. Tot i ser empreses que aposten per la sostenibilitat, no s'ha d'oblidar que estem contribuint a mantenir o augmentar la seua taxa de benefici a partir de processos públics. No és negatiu que l'administració afavorisca empreses sostenibles dins d'un mercat capitalista, però cal plantejar-se una gestió pública o cooperativa d'una activitat tan important com l'alimentació.

Dependència del cicle electoral

Malgrat ser un procés dinamitzat per CERAI i altres organitzacions, la responsabilitat recau principalment en l'administració pública, l'Ajuntament de València. Això, com hem comentat adés, aporta elements positius. No obstant, no podem obviar que el bon desenvolupament del CALM així com l'aplicació de les mesures que es deriven del procés participatiu depenen del cicle electoral. El CALM s'ha impulsat a partir d'un canvi de govern a l'Ajuntament, i d'aquesta mateixa forma es podria aturar o reconduir si en les properes eleccions torna a haver-hi un canvi de govern. Tot i la certa autonomia amb què s'ha posat en marxa el CALM, com a òrgan que vol intervenir en les polítiques públiques, es veu influït per la disposició del govern de l'Ajuntament.

Taula 1. Resum de l'anàlisi sobre el procés de governança alimentària a l'Horta de València.

<u>Fortaleses i potencialitats</u>	<u>Debilitats i limitacions</u>
<ul style="list-style-type: none">- Increment de capacitats de la comunitat- Dinamització d'ONGD especialitzada.- Participació i bona gestió del conflicte.- Suport de l'Ajuntament	<ul style="list-style-type: none">- Traspàs de responsabilitats de l'estat a actors privats.- Actors privats no tenen mateix nivell de transparència ni legitimitat.- Desigualtats en el procés participatiu.- Reproducció de desigualtats de poder.- Dependència del cicle electoral

Font: elaboració pròpia.

A la Taula 1 es mostra el resum de l'anàlisi sobre governança. Per concloure, el procés en general ha estat molt positiu, especialment tenint en compte el punt de partida. Les limitacions o crítiques giren al voltant de l'aprimament de les responsabilitats de l'estat com a institució pública elegida democràticament (de manera delegada), les desigualtats internes del procés de participació social i la influència del cicle electoral sobre el projecte.

5.2. Anàlisi de les propostes cap a la Sobirania Alimentària

Les propostes estratègiques tenen multitud de beneficis i, clarament, la intervenció presenta un balanç positiu. Però ací no es vol incidir en tots ells. Ja s'han

arreplegat en el marc teòric les bondats de l'Agroecologia, els Canals Curts de Comercialització d'Aliments o els Sistemes Alimentaris Territorialitzats. També s'ha comentat la situació actual de les mesures amb alguns impactes positius a hores d'ara. Altrament, donem per coneguts els beneficis, alguns dels quals s'enumeraran seguidament, i es prefereix reflexionar sobre elements generals i concrets que no s'hagen esmentat fins ara. Com a punt de partida favorable, cal dir que en totes les iniciatives es dóna prioritat al producte ecològic, de proximitat i culturalment adequat, qüestions imprescindibles per a la Sobirania Alimentària. Molt resumidament, podem destacar beneficis dels mercats de venda directa i la Tira de Comptar com la diversificació dels ingressos dels llauradors (més de 1.300 llauradors, com s'ha dit abans, sumant l'actual Tira de Comptar de Mercavalència), un impuls als productes locals i de temporada (es comercialitzen entre 30.000 i 40.000 tones de fruites i verdures a l'any a la Tira de Comptar de Mercavalència, i augmentant a poc a poc en les altres dues tires²³) o la conscienciació del consumidor; de l'impuls de la compra pública sostenible i el projecte de menjadors ecològics, destaquen l'estabilitat de demanda que suposa per als i les agricultores locals agroecològics, una promoció clara de l'agroecologia i una educació i conscienciació crítiques de la comunitat educativa (ja hem apuntat els més de 600 usuaris de menjadors escolars a les escoles incloses al projecte, amb demanda que això suposa); i de la incubadora d'agroempreses, la dinamització del teixit social i econòmic amb l'impuls d'empreses sostenibles i locals.

A banda d'aquests impactes positius de les mesures proposades, més intuïtius o reflectits al marc teòrics o conceptual, n'hi ha d'altres. Tanmateix, també hi ha limitacions o reflexions crítiques que s'han d'identificar i explicar. Açò s'arreplega en la Taula 3, la qual servirà de resum de l'anàlisi crítica de les mesures proposades a l'estratègia alimentària de València.

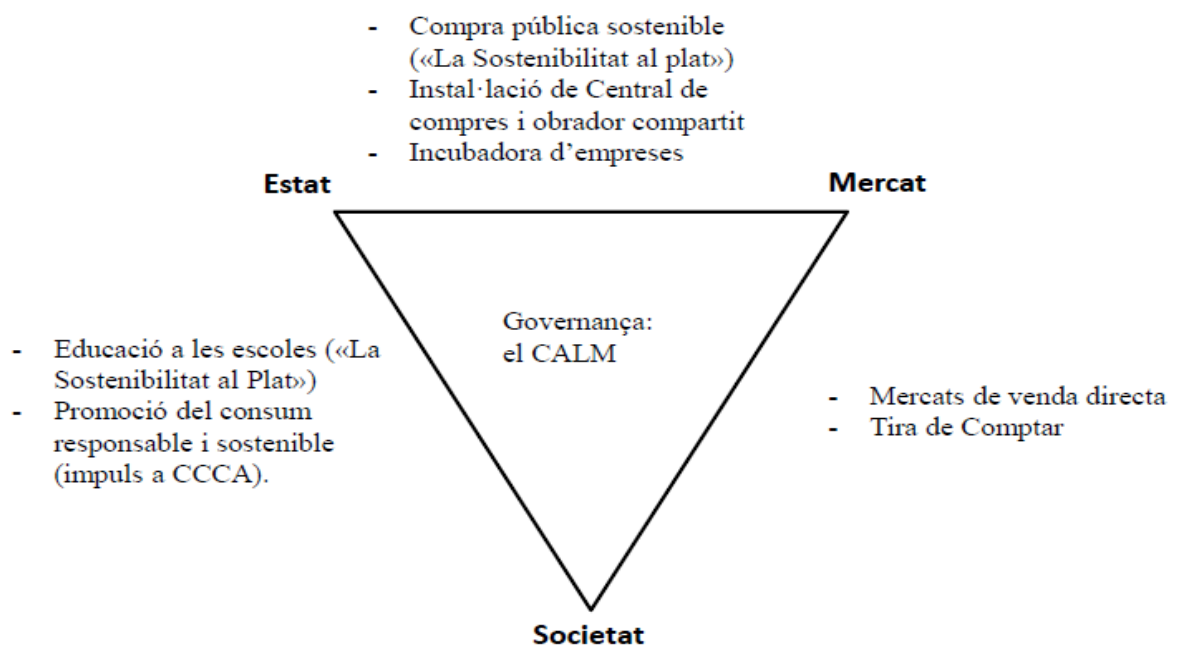
5.2.1. Fortaleses i bones pràctiques

Mesures de desenvolupament local sinèrgiques

²³ Vegeu més informació sobre la Tira de Comptar a <https://www.mercavalencia.es/sectors-dactivitat/la-tira-de-comptar/>. Disponible el 26/12/17.

El primer que s'ha de dir és que es proposa un desenvolupament local amb base en mesures sinèrgiques, que ateny a l'economia local –agricultors, empenedoria-, educació per al desenvolupament –menjadors ecològics i intervenció amb la comunitat educativa- i acció col·lectiva –models participatius de gestió de menjadors escolars, Consell Alimentari Municipal, organització amb grups de consum, mercats municipals, administració pública, etc. Són projectes i propostes que es reforcen entre elles. És molt interessant la sinèrgia creada per productors que poden vendre directament en mercats i la necessitat de compra pública sostenible (que recaiga en part també en els productors i productores de proximitat i ecològics). Aquesta coordinació de forces i recursos pot oferir llocs de treball més sostenibles i estables que les empreses purament capitalistes sotmeses als cicles econòmics i que s'aprofiten de la desregulació del lliure mercat (acomiadaments gratuïts, contractes temporals i precaris, etc.).

Gràfic 1. Intervenció integral de CERAI: procés de governança i propostes cap a la sobirania alimentària.

Font: elaboració pròpia.

Al Gràfic 1 es mostra la intervenció integral de CERAI des del punt de vista del clàssic triangle de la governança. Com es veu, si situem els tres àmbits tradicionals (societat civil, mercat i estat, aquests dos últims al mateix nivell en el sistema actual), la

governança ha inclòs actors dels tres àmbits. A més a més, s'han fet propostes que lliguen tots els àmbits i els fan coordinar-se, per executar una intervenció més completa. Així, l'impuls a la compra pública sostenible, la instal·lació de la Central de compres amb obrador compartit annex i la incubadora d'empreses coordinen l'estat amb el mercat. El projecte "La sostenibilitat al plat", que inclou la compra sostenible per als menjadors escolars i els tallers educatius per als i les alumnes en qüestió d'alimentació sostenible, lliga en la seua primer vessant l'estat amb el mercat i en la seua segona vessant l'estat amb la societat civil, en un projecte educatiu. L'estat està lligat a la societat civil també en la promoció implícita del consum responsable i de proximitat que suposa l'impuls als Canals Curts de Comercialització d'Aliments (CCCA). Finalment, el mercat i la societat civil es posen en comú en mesures com els mercats de venda directa no sedentaris i la promoció de la Tira de Comptar en els mercats municipals. D'aquesta forma, es veu clarament l'aposta integral del procés de governança i les propostes sobiranistes.

Aproximació consumidors i productors amb segell i venda directa

La intervenció de CERAI, i de forma general tots els moviments i processos per la Sobirania Alimentària, redueixen realment l'impacte del fetitxisme de la mercaderia i combat directament el distanciament entre el camp i la ciutat, productors i consumidors amb algunes de les mesures. Vegem el cas de la imposició d'un segell de procedència detallada que personalitza l'agricultor o agricultora, no només inclou un nom de lloc com en l'etiquetatge tradicional. Un altre exemple clar és la implantació de mercats de venda directa, que obliguen el consumidor a comprar directament de les mans del productor, contràriament a l'acte d'agafar el producte d'una prestatgeria o, en menor mesura però també, de compra a intermediaris. Posar en comú personalment el productor amb el consumidor valoritza el treball aplicat a cada producte i ajuda a interessar el consumidor per les condicions de treball de qui l'alimenta. Els mercats de venda directa fan una important labor ideològica per fer confluïr les identitats dels treballadors rurals i urbans. Però, tot i ser una proposta molt positiva i que millora la situació dels llauradors, les solucions de mercat i consum individual no podran acabar amb l'explotació social o els problemes ambientals dins del capitalisme, atenent a les crítiques reflectides anteriorment.

Construcció d'una alternativa més enllà gestionar conflictes capitalistes

No s'ha d'oblidar el risc de la governança i les propostes institucionals de caure en una gestió dels conflictes generats pel neoliberalisme i el capitalisme, i funcionar així com un apuntament del consens i llavat d'imatge d'un sistema injust. Se supera aquest risc perquè la intervenció no es limita a gestionar les desigualtats del sistema alimentari globalitzat, sinó que construeix una alternativa real de sistema alimentari sostenible, més equitatiu i resilient. Això es pot afirmar si mirem l'exclusió del CALM d'actors poderosos del sistema agroalimentari globalitzat i la dinamització i focalització en actors locals que no tenen una posició de privilegi dins del sistema. La construcció d'alternatives comunitàries coordinades ajuda a fer més forta la presència de la part territorialitzada dels sistemes alimentaris i lluita l'espai directament al sistema globalitzat dominant. Hem de recordar que no només compten les mesures concretes aplicades, sinó que al voltant d'elles es generen valors difícilment mesurables de justícia social, de nous hàbits de consum responsable i saludable, de producció agroecològica, d'incidència en el discurs d'actors polítics, de col·lectivitat.

Inclusió de col·lectius vulnerables

La capacitat d'influència dels actors socials en el desenvolupament d'iniciatives és gran i això permet la fixació de criteris transformadors o inclusius. Per exemple, en els mercats de venda directa, en la Tira de Comptar, en els reculls de condicions de Compra Pública o en els criteris de puntuació per accedir a la incubadora d'empreses, podem prioritzar productes ecològics front als cultius convencionals o afavorir col·lectius la promoció dels quals ens interesse, com ara joves o dones.

Economia circular: obrador compartit

Una mesura no esmentada per ser molt concreta és la instal·lació d'una central de compres que centralitzi les compres i millori la planificació, junt amb un obrador compartit en Mercavalència que centralitzi les activitats de productors i productores. L'obrador ofereix una oportunitat per aprofitar el producte no venut per a elaborats alimentaris i reduir les deixalles. Aquesta proposta ha vingut promoguda per organitzacions no governamentals. De fet, les

Jornades d'Impuls d'Obradors Compartits, en les quals vaig poder participar, han estat organitzades al desembre de 2017 per Plataforma Per la Sobirania Alimentària del País Valencià amb col·laboració de CERAI i el suport de l'Ajuntament de València. Sembla que l'Ajuntament ha arreglat positivament la proposta i ha encetat una línia de treball per instal·lar l'obrador compartit a València²⁴.

Hi ha agricultors i agricultores que no tenen la capacitat tècnica, econòmica o logística per elaborar els seus productes a la pròpia finca i l'obrador seria un complement per traure major profit de les collites. És una altra mostra de l'ampli abast de les mesures i iniciatives dissenyades.

5.2.2. Debilitats i limitacions

No totes les mesures han estat sotmeses a una anàlisi de gènere

Les mesures proposades són favorables al desenvolupament rural, local i sostenible. Però no resten exemptes de reflexions que potser val la pena tenir en compte per garantir una intervenció transformadora i igualitària. Per exemple, hi ha la desigualtat de gènere. Transversalment hem d'incorporar la visió de gènere en totes les intervencions, en totes les mesures. Em consta que el document de mesures encara ha de passar una anàlisi de gènere, però a hores d'ara encara no està fet. A més, no totes les iniciatives incloses en el document de mesures han tingut ben arrelada una perspectiva feminista.

En la societat patriarcal capitalista la dona s'ha vist subordinada a l'home i responsabilitzada d'una doble càrrega de treball: el treball domèstic i de reproducció i el treball productiu. L'home, tanmateix, s'ha mantingut en l'esfera productiva del mercat de treball exclusivament. Així, un augment de la producció dels camperols de l'Horta causada per la dinamització de Canals Curts de Comercialització pot estar augmentant la feina del llaurador i, especialment, de la dona camperola. Caldria saber també com es distribueixen les tasques agrícoles entre homes i dones, per saber com afectaria la tasca addicional de venda directa i transformació de productes en obrador. Sabem que la dona s'ha incorporat al treball productiu, però l'home no se n'ha incorporat al domèstic i reproductiu. Aleshores, si l'obrador o la venda directa requereixen més temps fora de

²⁴ Vegeu més informació a <http://valencia.compromis.net/2017/11/30/valencia-impulsa-els-obradors-compartits/>. Disponible el 26/12/17.

casa: vol dir que si ho fa l'home, la dona ha de restar més temps a la cura de la casa o les persones dependents? I si és la dona qui transforma els aliments o els ven en els mercats, com ho fa per dur endavant les tasques domèstiques, de cura i de reproducció? També podria haver-hi un escenari en què aquestes mesures beneficiaren a la dona. Per exemple, la incubadora d'empreses podria aportar a la dona autonomia econòmica i capacitat de decisió en tots els aspectes de la vida a través d'un projecte d'empresa. Els obradors podrien valoritzar els sabers d'elaboració d'aliments que fins ara no eren visibles o aprofitats. La crítica és que no s'ha analitzat explícitament l'impacte de cadascuna de les mesures sobre les dones. Aleshores, si volem acabar amb l'opressió de gènere, caldria acompanyar mesures feministes de dinamització agroecològica amb mesures que vagen a les causes estructurals de la desigualtat de gènere.

Local no equival a just

Des d'una visió més àmplia, potser aquest enfocament està idealitzant allò local quan s'utilitza com a sinònim de just, equitatiu i sostenible. L'escala local no ha de ser l'única meta, sinó que ha de tenir-se en compte com a estratègia per arribar a sistemes alimentaris justos, equitatius i sostenibles. És fonamental que els sistemes alimentaris siguin majoritàriament locals pels motius que ja hem explicat. Però això no garanteix que s'eliminen automàticament les desigualtats dins de l'àmbit local, o que s'eliminen les concepcions econòmiques de mercat de competència capitalista i apropiació de la plusvàlua. Tampoc es garanteix que s'eliminen desigualtats de gènere, culturals (de fet, podria fins i tot augmentar el rebuig cap a l'estranger) o fins i tot ambientals. Per exemple, podria donar-se el cas que la producció local agroecològica no siga suficient per alimentar tota la comunitat: s'ha d'apostar per la producció convencional local o per producció agroecològica de zones properes però no locals? Pot ser que en zones properes la producció agroecològica no trobe eixida comercial als seus productes i ampliar el marc geogràfic pugui donar una solució a productors i consumidors de diferents àmbits locals. Això ens fa pensar també que potser la gestió local hagi de combinar-se amb altres escales més àmplies per a qüestions concretes. Si hem de combatre un sistema estès per tot arreu, l'àmbit local és imprescindible però no suficient. S'han de buscar canvis també a escala regional o estatal que afecte a més actors, i s'ha de fer xarxa amb altres municipis del país per estendre el canvi i fer-lo sostenible.

L'absència de les energies renovables

El model energètic capitalista, amb base en el petroli barat, ha facilitat del transport motoritzat i la conversió de sòl agrari en altres més rendibles econòmicament han provocat una urbanització del medi agrari periurbà (López García, 2011). El caràcter especulatiu i d'acumulació de capital del sistema capitalista posa en perill qualsevol activitat que no siga la més profitosa econòmicament, ja siga per la competència en el mercat o per l'especulació dels usos del sòls. Dins de la idea de sistema alimentari territorialitzat, són un punt a favor les propostes de central de compres i obrador compartit. No obstant això, cal recordar que encara hi ha transport d'aliments i ús de maquinària agrícola que necessiten combustibles fòssils. Si parlem de Canals Curts de Comercialització hauríem de parar atenció a mesures que impulsen el transport sostenible que empren energies renovables, però també d'ordenació territorial i protecció d'activitats agràries no basades exclusivament en criteris de mercat.

El risc d'incentivar l'empreniment no cooperatiu i capitalista

Quant a la incubadora d'empreses, és una iniciativa positiva per impulsar projectes agroecològics, però també trobem algunes limitacions. Si es planteja l'empreniment de forma individualitzada, encara que es promoguen els projectes agroecològics liderats per dones o gent jove en general, no estarem canviant molts aspectes estructurals. L'emprenedoria ha estat un discurs neoliberal que abocava la responsabilitat de ser pobre o explotat a l'individu pobre i explotat, i servia per transmetre la idea de que no calia reformar el sistema per acabar amb les desigualtats i l'explotació. És una solució individual i, per tant, amb menys capacitat transformadora. Sempre que no siga un projecte cooperatiu, no estarem afectant la contradicció entre capital i treball. En altres paraules, seguirem potenciant empreses capitalistes que, en cas de prosperar i engrandir, acabaran extraient la plusvàlua del treball dels seus assalariats, participant de la competència individualista i actuant sota la necessitat de creixement continu. Els projectes d'empresa capitalista no afavoreixen l'apropament entre productors i consumidors, atès que els productors són assalariats que no són amos de la seua producció i es limiten a acomplir un horari i unes condicions contractuals.

Les empreses capitalistes no sempre senten eixa necessitat de crear xarxa social, de veure's com un projecte col·lectiu i democràtic.

D'altra banda, la incubadora d'empreses individuals no necessàriament modifica els rols de gènere (tot i prioritzar les dones com a empresàries). Si no van acompanyades d'incentius reals, les dones, en general, tenen menys temps lliure per a dissenyar i dur avant una empresa, carregades per la totalitat de les tasques domèstiques i de reproducció. A les empreses cooperatives, però, es podria distribuir més fàcilment la feina i potser facilitaria la conciliació, tot alhora aportant autonomia i recursos econòmics i socials a la dona que contribuïsquen a eliminar la divisió sexual o de gènere del treball. A més, els projectes col·lectius poden superar la dificultat del productor per transformar-se en distribuïdors, ja que el col·lectiu comparteix la feina i es responsabilitza de les qüestions logístiques (Sevilla Guzmán, 2012). També s'ha detectat que quan es proposen iniciatives individuals, en les parelles heterosexuales és l'home qui se'n fa càrrec legalment i es dona d'alta a la seguretat social, encara que la dona amb qui conviu també hi participe.

Limitacions estructurals

Les propostes podran veure limitada la seua influència i èxit per algunes limitacions estructurals sobre les quals caldria actuar o, com a mínim, tenir en compte. Sempre que es busca la transformació social dins d'un sistema socioeconòmic hi ha la resistència dels actors poderosos del sistema i les dinàmiques fruit de l'estructura de poder. Així, s'ha de comminar les administracions públiques per regular l'actuació de les grans empreses de producció i distribució d'aliments. El poder clarament superior dels supermercats, hipermercats o grans magatzems s'ha de combatre per poder desenvolupar els elements localitzats del sistema alimentari proposat. A la Taula 2 veiem alguns avantatges de les grans empreses de distribució front al comerç local: sense limitacions horàries o de preus, sense regulació estricta sobre les condicions laborals, l'aprovisionament de matèries primeres o de qualitat ambiental i de salut dels aliments venuts, els petits comerços i productors que alhora són distribuïdors no podran competir en igualtat de condicions i estabilitzar la seua activitat econòmica.

Taula 2. Avantatges de la gran distribució alimentària sobre el comerç local i mercats de venda directa, causa i possible solució.

<u>Causa de desigualtats</u>	<u>Desigualtats (avantatges de la gran distribució)</u>	<u>Reducció de desigualtats (àrea a treballar)</u>
Liberalització global del mercat	Aprovisionament deslocalitzat de matèries primeres sense garanties socioambientals (Montanyès, 2007; García, 2007)	Regulació de l'administració pública competent
	Horaris de venda més amplis per major quantitat de recursos humans	
	Condicions laborals favorables: contractes temporals, acomiadament barat, pèrdua de força de negociació dels treballadors, reducció de personal, reducció de salaris, etc.	
	Menors costos de producció per economia d'escala i subordinació de camperols per aprovisionament (Ribeiro, 2007).	

Font: elaboració pròpia.

A la Taula 2 es mostra una anàlisi superficial i general de la causa, les conseqüències i la possible solució de les desigualtats entre els comerços locals i mercats de venda directa i, d'altra banda, la gran distribució. Entre els principals avantatges hi ha la capacitat de les grans empreses per a aprovisionar-se de matèries primeres i aliments en un àmbit geogràfic internacional, amb l'explotació en altres indrets del món a camperols i espais naturals, imposant-los la producció en monocultius o en quantitats industrials per a proveir-los suficientment. Les grans quantitats de producte que necessiten els atorga un poder de negociació molt superior als agricultors i agricultores, els quals a canvi de vendre la seua producció, es veuran forçats a acceptar les condicions que imposa la gran empresa. Ja en el lloc de distribució, també es detecten avantatges com ara un major rang d'horaris de venda (a comerç local i mercats de venda directa els recursos humans són menors i els exigeix jornades laborals massa llargues) o les condicions laborals favorables a l'empresa, com ara l'abaratiment –o gratuïtat– de l'acomiadament, els contractes definits per pics de producció, la reducció de salaris i drets laborals, la pressió de l'atur sobre els i les treballadores, etc. Aquestes condicions estructurals que afavoreixen les grans empreses de distribució alimentària es tradueixen en una major capacitat d'organització i en un preu menor del producte de venda al consumidor final amb les quals les xicotetes empreses locals i els llauradors no poden competir.

Després d'identificar, amb ajuda del marc teòric, els avantatges estructurals dins del mercat capitalista que de què gaudeixen les grans empreses de distribució, es pot comprovar que la principal causa d'aquestes desigualtats és la liberalització dels mercats de treball i de capital. Això condueix, irremeiablement, a pensar que s'ha de treballar més en la regulació pública del mercat i de l'economia per tal de reduir les desigualtats. És així com ens adonem que potser CERAI i el procés de sobirania alimentària en general han de lluitar per unes regles del joc més igualitàries i una regulació forta que defense les classes populars i el petit comerç local i de proximitat, afavorint especialment els productes ecològics. No obstant això, a les mesures proposades no es contempla la idea d'augmentar la regulació de l'activitat econòmica de les grans empreses, i això serà un fre a la transformació que es busca, en aquest cas l'expansió dels productes ecològics i locals i la sostenibilitat d'agricultors i agricultores de l'horta de València. Tot i això, mesures com les referents a incloure condicions

d'agroecologia en la Compra Pública en són una molt important contribució a l'equilibri entre els actors de la cadena alimentària.

Preu de producte local i ecològic

Quant als preus, el major preu que normalment tenen els productes ecològics és un dels principals motius pels quals el petit productor i comerciant no pot competir, i els productes ecològics no tenen tant d'èxit com els convencionals. Des d'una òptica materialista, podem explicar que tot i que els productes ecològics han assolit un gran reconeixement i prestigi social, el seu consum és minoritari. Mentre no es tinguen en compte mesures de redistribució de rendes per incrementar la capacitat de consum de la classe treballadora, el preu seguirà sent un obstacle difícilment superable per als productes ecològics. L'impuls als CCCA miren de reduir intermediaris per col·locar un preu final més assequible i semblant als productes convencionals, però de moment seguim trobant preus més alts. Correm el risc, llavors, de que la intervenció es limite a donar accés al consum responsable de les capes mitjanes i altes de la societat. Estaríem proposant mesures, llavors, que exclouen les capes populars i, per tant, reproduint el patró d'alimentació per classe social, fent que els més pobres mantinguen una dieta menys saludable i sostenible.

Taula 3. Resum de l'anàlisi crítica sobre les propostes que encaminen a la Sobirania Alimentària a l'Horta de València.

<u>Fortaleses i potencialitats</u>	<u>Debilitats i limitacions</u>
<ul style="list-style-type: none"> - Mesures sinèrgiques de desenvolupament local. - Aproximació entre productors i consumidors - Construcció d'alternatives, no sols gestió de conflictes capitalistes. - Inclusió de col·lectius vulnerables (joves i dones) - Economia circular amb l'obrador compartit. 	<ul style="list-style-type: none"> - No hi ha anàlisi explícita (en aquest moment) de gènere. - Equiparació de local amb equitatiu. - Desatenció a l'energia renovable i transports sostenibles. - Empreniment no cooperatiu. - Limitacions estructurals que faran perdre efectivitat a les propostes. - El preu dels productes locals i ecològics els fa poc accessibles a capes populars i dificulta la competència amb productes convencionals.

Font: elaboració pròpia.

Després de fer l'anàlisi (Taula 3), es veu que les mesures són positives per la introducció de la sobirania alimentària en les administracions públiques i la promoció de producció i distribució agroecològica entre els productors i productores. No obstant això, s'ha de reflexionar per possibles obstacles que redueixen el potencial transformador de les mesures. Principalment hi actuen com a obstacles una visió transversal de gènere i una anàlisi en profunditat de com afecten aquestes mesures a la dona (en procés d'elaboració al moment de redactar aquestes línies), la possible idealització d'allò local o desigualtats econòmiques estructurals capitalistes, com ara la desigualtat en l'accés a productes sans i ecològics, la gran diferència de poder entre les grans empreses i els productors o la contradicció entre capital i treball en l'empreniment no cooperatiu que tinga èxit en el mercat i necessite assalariats.

6. CONCLUSIONS

El sistema alimentari dominant necessita un canvi dràstic, ja que no ha demostrat ser útil per acabar amb la fam o les malalties relacionades amb l'alimentació ni tampoc ser sostenible mediambientalment. Ans al contrari, moltes perspectives crítiques afirmen que és causa d'aquests problemes globals que empitjoren la nostra vida greument. Llavors, els sistemes alimentaris territorialitzats apareixen com un escenari alternatiu de gestió, l'agroecologia com una alternativa de producció sostenible i la participació social com una forma de legitimitat democràtica. CERAI ha mirat d'unir aquests conceptes en la seua intervenció i ha potenciat els canals curts de comercialització d'aliments, la producció agroecològica i la governança local alimentària. Així, després d'investigar alguns dels grans problemes del sistema alimentari dominant i global, s'han construït unes respostes teòriques i això ha servit per posteriorment dissenyar la intervenció aplicada des de CERAI (Taula 4).

Taula 4. Identificació de problemes, resposta teòrica i aplicació de la intervenció.

Situació de partida (problema)	Resposta teòrica (necessitat)	Intervenció CERAI (aplicació)
Desigualtat de poder	Sobirania Alimentària	Governança: CALM

Model agrícola intensiu i d'exportació	Agroecologia	Incubadora, compra pública sostenible, etc.
Globalitat del sistema dominant	Canals Curts de Comercialització d'Aliments	Impuls a la venda directa i de proximitat

Font: elaboració pròpia.

Aquestes mesures són necessàries per caminar cap a la Sobirania Alimentària: la capacitat de les comunitats a decidir què, com i quan cultivar i què, com i quan menjar. També són mesures importants per donar valor a l'activitat agrícola, per acostar consumidors i productors, per conservar el planeta i per millorar la salut en general. El suport de les administracions públiques és un punt molt favorable per a la transformació que es busca, però també pot ser un punt feble si es depèn massa del govern i el seu cicle electoral. En qualsevol cas, les mesures proposades per CERAI gaudeixen de certa sostenibilitat perquè impliquen directament els actors interessats.

Amb tot, s'han esmentat algunes limitacions importants. Primer, hem de recordar en tot moment que estem acceptant el sistema de mercat capitalista, i això afecta a qualsevol iniciativa que enfronte els grans actors i propose formes alternatives de producció o comercialització. També s'estan emprant institucions de la democràcia liberal actual per a empenyar el canvi. Això comporta limitacions fins i tot per a governs progressistes, com ara el gran poder en el mercat lliure d'empreses de distribució alimentària. També atorga massa responsabilitat a un govern que pot variar en les pròximes eleccions i obstaculitzar alguns processos ja començats. La intervenció ha de ser sistèmica si el que es vol és canviar el sistema, i no parcial en termes d'àrees de treball, de cadena de producció-consum o d'escala. Cal anar amb cautela per entendre ben bé quin és el potencial real de mesures pensades per ser clarament transformadores, i quins són els obstacles que poden sorgir.

Però, malgrat contradiccions ideològiques i barreres polítiques i econòmiques, principalment sistèmiques i pròpies del capitalisme, és una bona decisió la d'avançar cap a nous sistemes d'alimentació. Donades les limitacions estructurals, algú podria

decidir renunciar a intervenir i a intentar transformar la realitat, atès que mentre que hi haja capitalisme hi haurà obstacles a la igualtat, justícia i sostenibilitat ambiental. L'elecció de CERAI, s'ha vist, és actuar dins d'aquesta tensió entre resignar-se i acceptar les normes capitalistes. Al capdavant, l'anàlisi crítica que s'ha fet ací té un resultat molt positiu i pense que pot aportar molts beneficis a la societat en què actua. L'encert de CERAI ha estat en fomentar formes alternatives de relacions econòmiques i ecològiques al marge dels actors dominants capitalistes. Han decidit no limitar-se a gestionar els conflictes del capitalisme i no funcionar de suport al sistema, i en canvi han apostat per activar relacions socials, culturals, econòmiques i ecològiques alternatives que afecten a com ens alimentem.

7. BIBLIOGRAFIA

ALLEN, PATRICIA I MARTIN KOVACH. (2000). "*The capitalist composition of organic: The potential of markets in fulfilling the promise of orgànic agriculture*", Agriculture and Human Values, 17(3), pp. 221-232.

ALTIERI, MIGUEL ÀNGEL. (2009). "*Escalonando la propuesta agroecològica para la soberanía alimentaria en América Latina*", Agroecología, 4 , pp. 39-48.

----- (2002). "*Agroecology: the science of natural resource management 5 for poor farmers in marginal environment*", Agriculture, Ecosystems and Environment, 93, pp. 1-24.

----- i CLARA INÉS NICHOLLS. (2012). "*Agroecología: única esperanza para la soberanía alimentaria y la resiliencia socioecològica*", Agroecología, 7 (2), pp. 65-83.

AMIN, SAMIR. (2001). "*¿Globalización o apartheid a escala global?*", Texto presentado en la Conferencia mundial contra el racismo de Durban, Sudáfrica. Disponible el 22/11/17 a https://www.nodo50.org/csca/agenda2001/samir_amin-durban-09-01.pdf.

CENTRO DE INVESTIGACIONES SOCIOLOGICAS. (2015). "*Barómetro diciembre 2015*". Disponible el 03/12/2017 a <http://www.analisis.cis.es/cisdb.jsp>.

CONSELL AGRARI MUNICIPAL DE VALÈNCIA. (2017). "*Naix AGRO-LAB, una incubadora d'empreses agroalimentàries per a València*". Disponible el 23/12/17 a

<http://valencia.consellagrari.com/va/naix-agro-lab-una-incubadora-dempreses-agroalimentaries-per-a-valencia/>.

CONSELLERIA D'AGRICULTURA, MEDI AMBIENT, CANVI CLIMÀTIC I DESENVOLUPAMENT RURAL. (2016) “*Informe del sector agrari valencià. 2016*”. Disponible el 06/11/17 a <http://www.agroambient.gva.es/ca/informes-del-sector-agrario-valenciano>.

CONSELLERIA D'ECONOMIA SOSTENIBLE, SECTORS PRODUCTIUS, COMERÇ I TREBALL. (2016). “*Indicadors de pobresa i condicions de vida a nivell subregional*”. Disponible el 07/11/17 a <http://www.pegv.gva.es/indicadores-de-pobreza-y-condiciones-de-vida-a-nivel-subregional>.

EIZAGUIRRE, SANTIAGO, PRADEL, MARC, TERRONES, ALBERT, MARTINEZ-CELORRIO, XAVIER & MARISOL GARCÍA. (2012). “*Multilevel governance and social cohesion: Bringing back conflict in citizenship practices*”. Urban Studies, 49 (9), pp. 1999-2016.

ENCINAS, CARLOS. (2010). “*Monopsonio-monopolio. La perfecta competencia imperfecta*”. *Tecsiscatl*, 2 (9). Disponible el 29/12/17 a <http://www.eumed.net/rev/tecsistecatl/n9/cef.htm>.

Declaración de Nyéléni. (2007). Disponible el 16/11/17 a <https://nyeleni.org/IMG/pdf/DeclNyeleni-es.pdf>.

DELGADO CABEZA, MANUEL. (2010). “*El sistema agroalimentario globalizado: imperios alimentarios y degradación social y ecológica*”, *Revista de Economía Crítica*, 10, pp. 32-61.

FAO. (1996). “*Declaración de Roma sobre la Seguridad Alimentaria Mundial. Plan de acción de la Cumbre Mundial sobre la Alimentación*”. Disponible el 16/11/2017 a <http://www.fao.org/docrep/003/w3613s/w3613s00.htm>.

----- (2011a). “*Global food losses and food waste – Extent, causes and prevention*”. Roma. Disponible el 29/11/2017 a <http://www.fao.org/docrep/014/mb060e/mb060e.pdf>.

------. (2011b). “*La Seguridad Alimentaria: Información para la toma de decisiones*”. Disponible el 16/11/2017 a <http://www.fao.org/docrep/014/al936s/al936s00.pdf>.

------. (2016). “*The state of food and agriculture. Climate change, agriculture and food security*”. Roma. Disponible el 30/11/17 a <http://www.fao.org/3/a-i6030e.pdf>.

------. (2017) “*The State of food security and nutrition in the World*”. Disponible el 29/11/2017 a <http://www.fao.org/3/a-I7695e.pdf>.

GARCÍA, ANDONI. (2007). “*Precios en origen y precios en destino*”. En Supermercados, no gracias. Grandes cadenas de distribución: impactos y alternativas (Montagut, Xavier i Esther Vivas, coords.). Barcelona: Icaria.

GARCIA, FERRAN I MARTA RIVERA. (2007). ““*Supermercadolandia*”: *el planeta de los supermercados*”. En Supermercados, no gracias. Grandes cadenas de distribución: impactos y alternativas (Montagut, Xavier i Esther Vivas, coords.). Barcelona: Icaria.

GIMÉNEZ, MIGUEL. (19 de març de 2017). “*Se disuelve “Salvem el Botànic” tres 22 años de lucha continuada en defensa del “solar de Jesuitas”*”. Eldiario.es. Disponible el 20/11/17 a http://www.eldiario.es/cv/valencia/disuelve-Salvem-Botanic-continuada-Jesuitas_0_623987949.html.

------. (25 de març de 2017). “*Salvem el Botànic*”, cuando la lucha ciudadana logra su objetivo. *Eldiario.es*. Disponible el 20/11/17 a http://www.eldiario.es/cv/valencia/Salvem-Botanic-movilizacion-ciudadana-exito_0_625387659.html.

GUNDERSON, RYAN. (2013). “*Problems with the defetishization thesis: ethical consumerism, alternative food systems, and commodity fetishism*”, *Agriculture and Human Values*, 31, pp. 109–117.

HOLT-GIMÉNEZ, ERIC I MIGUEL A. ALTIERI. (2013). “*Agroecología, soberanía alimentaria y la nueva Revolución verde*”. *Agroecología* 8 (2), pp. 65-72.

IPCC. (2014). “*CAMBIO CLIMÁTICO 2014 Impactos, adaptación y vulnerabilidad. Resúmenes, preguntas frecuentes y recuadros multicapítulos*”. Disponible el 30/11/17 a

http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar5/wg2/WGIIAR5-IntegrationBrochure_es.pdf.

JESSOP, BOB. (2002). Liberalism, neoliberalism and urban governance: a State-theoretical perspective. *Antipode*, 34(3), 452-472.

----- (2003). “*Governance and Metagovernance: On Reflexivity, Requisite Variety, and Requisite Irony*”. En *Governance as Social and Political Communication* (Henrik Bang, ed.). Manchester: Manchester University Press, 101-116.

L'ACCENT. (9 de febrer de 2011). Arranca la ZAL del Port de València sobre la devastada horta de la Punta. Disponible el 21/11/17 a <http://laccent.cat/arranca-la-zal-del-port-de-valencia-sobre-la-devastada-horta-de-la-punta/>.

LAFITA, INGRID. (2017). “*La palla de l'arròs, en el punt de mira de l'Ajuntament de València i la Generalitat*”. Diari La Veu del País Valencià. Disponible el 25/12/2017 a <https://www.diarilaveu.com/noticia/75473/gestio-palla-arros>.

LAS NAVES. (2017). “*Reunió del futur Consell Alimentari Municipal*”. Disponible el 24/12/2017 a <https://www.lasnaves.com/agroalimentacion/reunio-del-futur-consell-alimentari-municipal/>.

LEBOULT, BERNHARD. (2007). “*Approaches to governance*”. *Journal für entwicklungspolitik*, 23 (1), pp. 4-26.

LEÓN GUZMÁN, MARLEN. (2016). “*¿Qué retener de la identificación, análisis y caracterización de las 100 iniciativas costarricenses?*”, *Journal Resolis*, 10, pp. 28-58.

Llaurant Barcelona. [lloc web]. (2016). Disponible el 22/11/17 a <http://llaurantbarcelona.info/es/>.

LLOPIS, ENRIC. (30 de juny de 2016). “*Vecinos de La Punta (Valencia), dos décadas de irreductible resistència*”, *Rebelión*. Disponible el 21/11/17 a <http://www.rebelion.org/noticia.php?id=213966>.

LÓPEZ GARCÍA, DANIEL. (2011). “*Canales Cortos de Comercialización como elemento dinamizador de las agriculturas ecológicas urbana y periurbana*”. En I Congreso Estatal de Agricultura Ecológica Urbana y Periurbana. Elx.

----- (2012). “*Canales cortos de comercialización, un elemento dinamizador*”. Soberanía alimentaria, biodiversidad y culturas, 8, pp. 20-24.

MARDSSEN, TERRY; BANKS, JO I GILLIAN BRISTOW. (2000). “*Food supply chain approaches: exploring their role in rural development*”, Sociologia Ruralis, 40 (4), pp. 424-438.

MARX, KARL. (2010). “*El Capital. Antología*”. Alianza Editorial: Madrid.

McMICHAEL, PHILLIP. (2005). “*Global development and the corporate food regime*”, New directions in the sociology of global development, 11, pp. 265-299.

MOLINS, VICENT. (12 de setembre de 2015). “*La Punta: viaje a la zona cero de la Valencia autodestructiva*”. Valencia Plaza. Disponible el 21/11/17 a <http://epoca1.valenciaplaza.com/ver/164296/la-punta--despues-de-todo-viaje-a-la-zona-cero-de-la-valencia-autodestructiva-.html>

MONTANYÈS, XAVIER. (2007). “*Una aproximación al “supermercadismo”*”. En Supermercados, no gracias. Grandes cadenas de distribución: impactos y alternativas (Montagut, Xavier i Esther Vivas, coords.). Barcelona: Icaria.

MORAGUES, ANA. (2016). “*Caminant cap a un Consell Alimentari Municipal a València*”. Disponible el 24/12/17 a [https://www.valencia.es/ayuntamiento/tablon_anuncios.nsf/0/A87A6C8648ADBA53C12580490042C4A9/\\$FILE/Caminant%20cap%20un%20Consell%20Alimentari%20a%20Val%20C3%A8ncia.pdf?OpenElement&lang=2](https://www.valencia.es/ayuntamiento/tablon_anuncios.nsf/0/A87A6C8648ADBA53C12580490042C4A9/$FILE/Caminant%20cap%20un%20Consell%20Alimentari%20a%20Val%20C3%A8ncia.pdf?OpenElement&lang=2).

-----, MORGAN, KEVIN, MOSCHITZ, HEIDRUN., NEIMANE, IZLEN, NILSSON, HELEN, PINTO, MÍRIAM, ... I JESS HALLIDAY. (2013) “*Urban Food Strategies: the rough guide to sustainable food systems*”. Document developed in the framework of the FP7 project FOODLINKS (GA No. 265287).

MORGAN, KEVIN. (2015). “*Nourishing the city: The rise of the urban food question in the Global North*”. Urban Studies, 52(8), 1379-1394.

MUCHNIK, JOSÉ. (2006). “*Sistemas agroalimentarios localizados: evolución del concepto y diversidad de situaciones*”. En III Congreso Internacional de la Red SIAL “Sistema Agroalimentarios Locales”: Alimentación y Territorios. Jaén (Estat Espanyol).

ORGANIZACIÓN MUNDIAL METEOROLÓGICA. (2017). “Estado de los gases de efecto invernadero en la atmósfera según las observaciones mundiales realizadas en 2016”. Boletín de la OMM sobre los gases de efecto invernadero, 13. Disponible el 30/11/17 a http://ane4bf-datap1.s3-eu-west-1.amazonaws.com/wmocms/s3fs-public/ckeditor/files/GHG_Bulletin_13_ES_0.pdf?YBIfazyk.Xi_7L2Oc02Xh46Nt1g4TfOo.

------. (2015). “Estado de los gases de efecto invernadero en la atmósfera según las observaciones mundiales realizadas en 2014”. Boletín de la OMM sobre los gases de efecto invernadero, 13. Disponible el 30/11/17 a https://library.wmo.int/pmb_ged/ghg-bulletin_11_es.pdf.

OMS. (2017). “Obesidad y sobrepeso. Nota descriptiva”. Disponible el 29/11/2017 a <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/es/>.

Pacto de política alimentaria urbana de Milán. (2015). Disponible el 22/11/17 a <http://www.milanurbanfoodpolicypact.org/text/>

PARENT, GÉNEVIÈVE. (2016). “Una etapa hacia el reconocimiento, la promoción y la protección de los Sistemas Alimentarios Territorializados en Costa Rica”. Journal Resolis, 10, pp. 10-11.

PER L’HORTA. (2012). “Qui som”. Disponible el 20/11/17 a <http://perlhorta.info/content/qui-som>.

------. (s.d.). “Les associacions de veïns de València sud, Per l’Horta, COAGCV i la PELPAP exigim recuperar l’Horta de la Punta”. Diari Valencià. Disponible el 21/11/17 a <http://diarivalencia.com/associacions-veins-valencia-sud-lhorta-coagcv-pelpap-exigim-recuperar-lhorta-punta/>.

RASTOIN, JEAN-LOUIS. (2016). “Los Sistemas Alimentarios Territorializados: desafíos y estrategia de desarrollo”. Journal Resolis, 10, pp. 12-15.

RENTING, HENK I HAN WISKERKE. (2010). “New Emerging Roles for Public Institutions and Civil Society in the Promotion of Sustainable Local Agro-Food Systems”. Conference: International Farming Systems Association - European.

-----, MARSDEN, TERRY I JO BANKS. (2003). “*Understanding alternative food networks: exploring the role of short supply chains in rural development*”, Environment and Planning A, 35, pp. 393- 411

RIBEIRO, SILVIA. (2007). “*Supermercados: ¿nueva pesadilla campesina?*”. En Supermercados, no gracias. Grandes cadenas de distribución: impactos y alternativas (Montagut, Xavier i Esther Vivas, coords.). Barcelona: Icaria.

ROMERO, JUAN I JOAQUÍN FARINÓS. (2011). “*Redescubriendo la gobernanza más allá del buen gobierno. Democracia como base, desarrollo territorial como resultado*”. Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles, 56, pp. 295-319.

ROSSET, PETER. (2003). “*Food sovereignty: global rallying cry of farmer movements*”. Food First Backgrounder, 9 (4),

----- I MARIA ELENA MARTÍNEZ TORRES. (2016). “*Agroecología, territorio, recampesinización y movimientos sociales*”. Estudios sociales, 25 (47), pp. 277-299.

ROUILLÉ D’ORFEUIL, HENRI. (2016). “*Transición alimentaria...Seguimos el camino abierto por los pioneros de la alimentación responsable y sostenible*”, Journal Resolis, 10, pp. 8-9.

SANTOS, CARLOS. (2008). “*Soberanía alimentaria y “posdesarrollo”*”, Ecología Política, 35, pp. 22-23.

SEVILLA GUZMÁN, EDUARDO. (2006). “*Agroecología y agricultura ecológica: hacia una “re” construcción de la soberanía alimentaria*”, Revista Agroecología, 1, pp. 7-18.

-----, (2012). “*Canales cortos de comercialización alimentaria en Andalucía*”. Centro de Estudios Andaluces. Conserjería de Presidencia e Igualdad.

SUBIRATS, JOAN. (2010). “*Si la respuesta es gobernanza, ¿cuál es la pregunta? Factores de cambio en la política y en las políticas*”. Ekonomiaz 74, pp. 16- 35.

VÁZQUEZ, CRISTINA. (23 de març de 2017). “*La coordinadora de Salvem el Botànic se despide tras 22 años de lucha*”. El País. Disponible el 20/11/17 a https://elpais.com/ccaa/2017/03/22/valencia/1490201572_214986.html.

VIA CAMPESINA. (2010). “*Sustainable peasant and small family farm agriculture can feed the world*”. Via Campesina Views. Disponible el 16/11/17 a <https://towardfreedom.com/wp-content/uploads/2015/12/paper6-EN.pdf>.

VILLARROYA, JULIA. (2016). “*Estudio sobre el Sistema de Alimentación Escolar del País Valencià*”. [Treball de Final de Màster] Màster Interuniversitari de Cooperació al Desenvolupament. Universitat d’Alacant.

VSF-JUSTÍCIA ALIMENTÀRIA GLOBAL. (2016). “*Compra pública alimentaria del Ayuntamiento de Valencia.*”

WILLIAMS, RAYMOND. (2001). “*El campo y la ciudad*”. Barcelona: Paidós.

XAMBÓ, RAFA, GINÉS SÁNCHEZ, XAVIER, DUART, IGNASI, GÓMEZ NICOLAU, EMMA I FRANCESC VIADEL. (2012). “*Els moviments socials al País Valencià. Una anàlisi comunicativa*”. *Arxius de Ciències Socials*, (27): pp. 149-164.

XÚQUER VIU. (s.d.) “*Qui som*”. Disponible el 20/11/17 a <http://www.xuquerviu.cat/Quisom/PXV-quisom.html>.